

עשרים שנה לאיחוד גרמניה: מדינה אחת ושתי זהויות? תובנות מערב גרמניות, מזרח גרמניות וישראליות

עורכת: אנגליקה טים

קובץ הרצאות מסימפוזיון בחסות קרן רוזה לוקסמבורג בישראל ומרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית
ע"ש ריכרד קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים

RLS
2011

תל אביב 2011

ISBN 978-965-91811-0-0

9 789659 181100

מרכז מינרבה
להיסטוריה גרמנית
ע"ש ריכרד קבנר

ROSA
LUXEMBURG
FOUNDATION

20 Jahre deutsche Einheit: Ein Staat – zwei Identitäten?

Angelika Timm (Hg.)

Symposium der Rosa-Luxemburg-Stiftung in Israel und des Richard-Koebner-Minerva-Zentrums für
deutsche Geschichte an der Hebräischen Universität Jerusalem

Die Rosa-Luxemburg-Stiftung wurde 1990 in Berlin gegründet. Ihre Wirksamkeit im In- und Ausland orientiert sich an Werten wie Solidarität, soziale Gerechtigkeit, Gewaltlosigkeit und friedliche internationale Kooperation. Grundkomponenten der Tätigkeit des 2009 in Tel Aviv eröffneten RLS-Büros sind: Information über deutsche Geschichte, Kultur und Politik bzw. über deutsch-israelische Beziehungen, Zusammenarbeit mit israelischen zivilgesellschaftlichen Organisationen, Vermittlung eines realistischen Israel-Bildes in Deutschland.

Das Richard-Koebner-Minerva-Zentrum für Deutsche Geschichte wurde 1980 mit Unterstützung der Minerva-Stiftung gegründet, um Forschung und Lehre der deutschen und deutsch-jüdischen Geschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart zu fördern. Angegliedert dem Fachbereich für Geschichte der Hebräischen Universität Jerusalem und international vernetzt, ist es in Israel eine zentrale Forschungsinstitution zur deutschen Geschichte. Zu den Aufgaben des Zentrums gehören die Förderung junger Wissenschaftler und die Herausgabe themenrelevanter Publikationen, darunter des Jahrbuchs Tabur.

TEL AVIV 2011

ROSA
LUXEMBURG
FOUNDATION

Richard-Koebner-
Minerva-Zentrum

מרכז קבנר

עשרים שנה לאיחוד גרמניה

עורכת: אנגליקה טים

עשרים שנה לאיחוד גרמניה: מדינה אחת ושתי זהויות?

תובנות מערב גרמניות, מזרח גרמניות וישראליות

עורכת: אנגליקה טים

קובץ הרצאות מסימפוזיון בחסות קרן רוזה לוקסמבורג בישראל ומרכז מינרבה להיסטוריה
גרמנית ע"ש ריכרד קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים

מרכז מינרבה
להיסטוריה גרמנית
ע"ש ריכרד קבנר

**ROSA
LUXEMBURG
FOUNDATION**

תוכן העניינים

7	הקדמה
11	פטרה פאו "ה"אוס" מתקתק אחרת! שוב?
17	וולפגנג אנגלר ההיסטוריה חוזרת?
25	קונרד יאראוש "כעת מתאחים השייכים זה לזה"?
43	משה צימרמן לא הרי חומה כהרי חומה
49	על המחברים

קרן רוזה לוקסמבורג (חל"צ)
הנציגות בישראל
רח' נחמני 26, ת.ד. 536
תל אביב-יפו 61004
ישראל

תרגום מגרמנית: רעיה נוי

תרגום מעברית: אנטייה אייגר

תרגום מאנגלית: אנטייה אייגר, דנה ג. פלג

עריכה לשונית, עברית: תמר אלמוג

עריכה לשונית, גרמנית: קלאוס טים

צילום: Anne Paq/Activestills.org

עיצוב הספר והעטיפה: גלית כהן ויטוס ויפית שכנטוב כהן

מסת"ב: 0-0-91811-965-978 ISBN

הדפסה: אלי מאיר, דפוס אופסט בע"מ, פתח תקווה

© כל הזכויות שמורות לקרן רוזה לוקסמבורג, ישראל, 2011

הקדמה

ב-10 בנובמבר 1989, יום לאחר נפילת החומה בברלין, הצהיר במערכ ברלין הקנצלר לשעבר של הרפובליקה הפדראלית של גרמניה, וילי ברנדט, ש"כעת מתאחים השייכים זה לזה!" מילותיו הפכו לאחת האמירות הזכורות, או לפחות המצוטטות ביותר, של תקופת המהפך. הן הביעו את התקווה של המזרח גרמנים, כמו גם של המערב גרמנים - לאחר למעלה מארבעים שנות ניתוק, שביטוי החזותי משנת 1961 היה חומה שחצתה את גרמניה לאורכה - להיות מעתה "שוב" עם אחד, שיוכל לקבוע יחדיו את ההיסטוריה של גרמניה. עשרים שנה לאחר נפילת החומה נבחנת מחדש הציפייה האופטימית של וילי ברנדט ונשאלת השאלה עד כמה היא עומדת במבחן המציאות. אילו בעיות בעבר ובהווה קשורות ל"התאחות"?

ד"ר אנגליקה טים

כיצד ניתן להסביר שבמשאל שנערך באוגוסט 2010 על-ידי מרכז המחקר למדעי החברה בברלין-ברנדנבורג, 47% מן המרוואיינים המערב גרמנים סברו שהאיחוד הושלם ברובו, ואילו מקרב המרוואיינים אזרחי מדינות האיחוד "החדשות" רק 17% החזיקו בדעה זו? האם במהלך ארבעת העשורים, בין 1949 ל-1989, התפתחו בשתי המדינות הגרמניות זהויות חברתיות ותרבותיות שונות שמשפיעות על ההווה וייתכן גם שישירות על העתיד? מהו תפקידן של החברה, הפוליטיקה, התרבות והשפה בכל הנוגע להמשך הקשרים החברתיים בין גרמנים במזרח ובמערב?

ב-15 בנובמבר 2010 התקיים באולם טדי קולק שבמכון ירושלים לחקר ישראל כנס שכותרתו "20 שנה לאיחוד גרמניה - מדינה אחת ושתי זהויות?" את הכנס ארגנו יחד הנציגות בישראל של קרן רוזה לוקסמבורג ומרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית על שם ריכרד קנבר באוניברסיטה העברית בירושלים. הכנס, בהנחייתו של דוד ויצטום מערוץ 1 של הטלוויזיה הישראלית, התמקד בחלק מההיבטים של השינוי החברתי והמדיני שעברה גרמניה המורחבת. המטרה הראשונית של הכנס הייתה להציג לפני הקהל הישראלי המתעניין, מנקודות מבט בלתי אמצעיות, מזרח גרמניות ומערב גרמניות, את הבעיות, ההצלחות והכישלונות שנבעו מאירועי האיחוד. מובן שבאירוע שמתקיים דווקא בירושלים - עיר שמשנת 1949 ועד שנת 1967 הייתה גם היא מחולקת, ואמנם אוחדה לאחר מכן מבחינה אדמיניסטרטיבית, אך מאז 2002

כוללת בקרבה שוב "חומת הגנה" - הרלוונטיות של הניסיון הגרמני, כלומר הברלינאי, עבור ישראל ופולסטין תזכה להתעניינות מיוחדת.

את ההתפתחויות במהלך שני העשורים האחרונים בגרמניה שאוחדה מחדש קשה להסביר ללא התייחסות לחלוקתה על-ידי בעלות הברית בשנת 1945 כתוצאה מהמלחמה הנוראה בתולדות האנושות, שעלתה בחייהם של כחמישים מיליון אנשים ומתוכם שישה מיליון יהודים. מאחר שגרמניה הנאצית פתחה במלחמה והגרמנים היו אחראים לה, נתפסה חלוקתה של גרמניה כעונש, כלומר נקמה, ובאותה מידה גם כמניעה: לעולם לא תקום עוד גרמניה גדולה, חזקה ותאבת כוח, לעולם לא תיפתח עוד מלחמה מאדמת גרמניה. יחד עם זאת, חלוקת גרמניה שיקפה את האינטרסים המנוגדים של בעלות הברית ועד מהרה הפכו קווי החלוקה מ-1945 לגבולות בתקופת המלחמה הקרה. הדו-קוטביות הבינלאומית הטביעה את חותמה על חלוקתה של גרמניה.

במאי 1949 נחלקה - כצעד חד צדדי - חוקת הרפובליקה הפדראלית של גרמניה והוחלה על שלושת אזורי הכיבוש המערביים. כחמישה חודשים לאחר ההכרזה על ייסודה של הרפובליקה הפדראלית של גרמניה, הוכרז על הקמתה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית. המלחמה הקרה והיריבות בין מזרח למערב, בין ברית ורשה לבין נאט"ו, קבעו מעתה ובעשורים הבאים את מהלך החיים בשתי המדינות הגרמניות. האם ניתן היה להניח ברצינות שתהליכים חברתיים שונים ותהליכי חינוך של שני דורות שגדלו בנפרד, במזרח ובמערב, לא יותירו שום עקבות? "עשרים שנה לאחר נפילת החומה עדיין קיימות, מבחינה נפשית וכלכלית, בגרמניה אחת שתי חברות, " כך לפחות טען כברלין, ב-11 בנובמבר 2010, פרידריך שורלמר (Friedrich Schorlemmer), כומר פרוטסטנטי מזרח גרמני ולוחם למען זכויות אזרח. לדבריו, "לשני חבלי הארץ, המערב והמזרח, יש צביון שונה ונדרשת תרבות של הכרה הדדית." חייבים "לשמור על שיווי המשקל בין חירות לצדק כדי שהפער בין עני לעשיר, בין צעיר לזקן, בין מזרח למערב, לא יעמיק." מצבה של גרמניה ב-2010 "אמנם טוב ממה שחשבנו, אך גרוע ממה שקיוונו".

בדברי הברכה שלו למשתתפי האירוע בירושלים הדגיש השגריר הגרמני בישראל, ד"ר הארלד קינדרמן, שכותרת הכנס, המרמזת על קיומן של שתי זהויות גרמניות, אינה חייבת מלכתחילה להצביע על בעיות. התנסויות היסטוריות ותרבותיות שונות עשויות גם להעשיר את החיים החברתיים. יתרה מזו, בגרמניה המאוחדת קיימות יותר משתי זהויות - בווארים, תושבי חבל הריין וצפון גרמנים, למשל, ולכל אחת מהקבוצות הללו אופי שונה, אף שכולם היו אזרחים של הרפובליקה הפדראלית הוותיקה. יתר על כן, היטמעות מוחלטת של המזרח גרמנים בקרב בני ארצם המערב גרמנים מעולם לא עמדה על הפרק. קינדרמן ציטט בהקשר לכך את כריסטיאן וולף (Christian Wulff), נשיא הרפובליקה הפדראלית משנת 2010, שבעת אירוע חגיגי

לרגל יום השנה העשרים לאיחוד הדגיש שגרמניה מאופיינת ברכגוניות, במגוון אורחות חיים ובפתיחות כלפי רעיונות חדשים.

המושב הראשון של הכנס הוקדש בעיקר לנקודות מבט מזרח גרמניות. סגנית נשיא הבונדסטאג הגרמני, פטרה פאו (Petra Pau), הדגישה שהיא אינה מדברת מתוקף תפקידה אלא "כשמאלנית עם שורשים במזרח גרמניה". תרומתה לכנס כללה חמישה סיפורים מרגשים מניסיון חייה, הממחישים ציפיות ואכזבות מן המהפך המדיני ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית. בסוף דבריה קראה הגב' פאו להעז ולעודד בגרמניה יותר דמוקרטיה ישירה כדי למנוע נזק לדמוקרטיה הפרלמנטארית. התקוות של שנת 1989, בעיקר אלו של המזרח גרמנים, ניזונו מההרגשה שכעת ניתן יהיה "להזיז משהו", כלומר שקולם של האזרחים והאזרחים יישמע. אולם האופטימיות הפכה עד מהרה לאכזבה, מפח הנפש מהמפלגות הפך למפח נפש מהדמוקרטיה. לדברי פאו, כיום לא רק מזרח גרמנים אלא גם מערב גרמנים אינם מרוצים מן המצב הקיים. לסיום הביעה סגנית נשיא הבונדסטאג משאלה הקרובה ללכה באופן מיוחד: שה-9 בנובמבר לא ייחגג רק כיום פתיחת הגבול וסיומה של המלחמה הקרה, אלא הוא גם ייחקק עמוק בזיכרון הקולקטיבי של הגרמנים כיום הזיכרון לקרבות היהודים של פוגרום נובמבר 1938.

הדובר הבא, וולפגנג אנגלר (Wolfgang Engler), רקטור בית הספר הגבוה לאמנות המשחק "ארנסט בוש" בברלין, ביקש גם הוא להעיד מניסיונו האישי ודיבר בעיקר על יחסם של המזרח גרמנים לעולם העבודה. לדבריו, במשטר הסוציאליסטי, ובכלל זה ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, העיסוק המקצועי הכתיב במידה רבה את חייהם של האנשים, הרבה יותר מאשר בחברות המעסיקים של המערב. שיעור התעסוקה של נשים, למשל, היה גבוה כמו שיעור התעסוקה של גברים. אולם לאחר 1990 הפכה ההתנסות הבלתי מוכרת עד אז - להיות מובטל - מקור לתחושת דאגה יומיומית אצל המזרח גרמנים. "זכיייה בחירות עם אבדן הולך וגדל של ההגדרה העצמית" - כך סיכם אנגלר בהקצנה את תהליך האיחוד מהזווית המזרח גרמנית. כאשר מתייחסים לחירויות אישיות ולביטחונות סוציאליים כאל נכסים בעלי מעמד שווה, הוסיף אנגלר, המשאלה והשאפה לחירות משנת 1989 עדיין שרירות וקיימות.

קונראד ה. יאראוש (Konrad H. Jarusch), היסטוריון גרמני-אמריקאי, הציג לפני משתתפי הכנס את השקפתו על התהליכים והבעיות של איחוד גרמניה, תוך שילוב של מבט מבפנים ומבט מן החוץ. המדען, יליד מגדבורג, למד באוניברסיטאות ויסקונסין ופרינסטון ומרצה כיום בארצות הברית. בשנים 1998-2006 ניהל יאראוש את המרכז לחקר היסטוריה מודרנית בפוסטדאם והיה עד ישיר למציאות של איחוד הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית עם הרפובליקה הפדראלית של גרמניה. יאראוש בחן את ההצלחות והכישלונות של האיחוד

בחמישה מישורים. לצד האיחוד הפוליטי הוא התמקד בעיקר בבעיות כלכליות וחברתיות, במשברים תרבותיים וכן במסגרת ובהשלכות הבינלאומיות של האיחוד. ההתגברות על פילוג בן עשרות שנים ויצירתה של אחדות חדשה התגלו כתהליכים לטווח ארוך, שכרוכים בטעויות ובקשיים שלא נצפו מראש. אף שהאחדות המדינית הלכה והפכה לשגרה, בעיקר בעיני הדור הצעיר שגדל ללא זיכרונות אישיים מהחלוקה, בחן יראוש את השאלה האם השוני בין מזרח ומערב ידמה יותר לשוני בין אזורים שונים בגרמניה או האם "החומה שבראש" תתקיים לאורך זמן. הרהורים שעלו זה לא כבר בנוגע לשילובם של מהגרים מחייבים ניצול בונה של פוטנציאל האחדות.

משה צימרמן, פרופסור להיסטוריה גרמנית ומנהל מרכז מינרבה על שם ריכרד קבנר באוניברסיטה העברית בירושלים, התמודד פחות עם המצב הנפשי הגרמני ויותר עם המציאות הישראלית. לדבריו, קיימות מקבילות מפתיעות, אך גם הבדלים, בין ההקמה והנפילה של חומת ברלין לבין החומה הירושלמית וכן בחלוקתן של שתי ערי המטרופולין. לכן, יש לפרש באופן שונה את האופי והתפקיד של חומות ההפרדה בברלין ובירושלים. עם זאת, מובן שכבר בשנת 2002, כאשר החלה ממשלתו של אריאל שרון בהקמת "גדר ההפרדה" הישראלית החדשה, עורר העניין אסוציאציות לחומת ברלין. צימרמן התמודד גם עם השאלה לאיזו צורה או לאילו צורות של קיום מדיני ניתן לצפות בארץ ישראל המחולקת על-ידי החומה החדשה. הוא הציע נקודת מבט שמנסה להתבונן מעבר לרעיון של מדינת הלאום. איחודה של גרמניה התנהל במסגרת תהליך איחוד אירופי על-לאומי. גם בהקשר של המזרח התיכון אפשר להעלות על הדעת מצב בו השטח של ארץ ישראל/פלסטין (ואולי גם בצירוף לבנון ועבר הירדן) ייתגבש לפדרציה או לקונפדרציה. גבולות ישנים ובעיות היסטוריות ולאומיות רבות עשויים לאבד כך את אופיים הפוליטי והדמוגרפי הנפייץ; חומה תהיה מיותרת. אולם צימרמן מודע לכך שבלא גישות חדשות בנוגע לעיצוב ההווה הפוליטית באזור, ובפרט בלא יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני, יהיה החזון שלו גם להבא בלתי מציאותי. ככל מקרה, עצם הדיון בהשוואה עם ההתנסות הגרמנית עשוי להוביל לשינוי פרדיגמות.

חילופי הדעות בכנס, בהנחייתו של דוד ויצטום, לא הצטמצמו רק לניתוח האירועים בשני העשורים האחרונים ולמצב האקטואלי - המבט הופנה בעיקר לעתיד. מתוך הניסיון המזרח גרמני, המערב גרמני והישראלי ניתן ללמוד שחירות פוליטית, זכויות סוציאליות וביטחון לאומי שזורים זה בזה, אך יחד עם זאת גם נורמות גלובליות, כלומר בינלאומיות, תורמות להשגתן של חירות ושל זכויות אישיות וקולקטיביות, ולהגנה עליהן.

ד"ר אנגליקה טים
מנהלת קרן רוזה לוקסמבורג בישראל

פטרה פאו ה"אוסיי"¹ מתקתק אחרת! שוב?

אני אספר לכם מספר סיפורים. כך לא אתפתה מלכתחילה ליצור רושם שאני סוציולוגית או היסטוריונית. תחומים אלה יטופלו בכנס זה ממילא על ידי אנשי מקצוע ידועים. הערה מקדימה שנייה: אינני מדברת כאן כסגנית נשיא הבונדסטאג הגרמני, אלא כשמאלנית עם שורשים במזרח גרמניה. כך אני יכולה להרשות לעצמי מספר התבטאויות ישירות ובלתי דיפלומטיות. הערה מקדימה שלישית וחשובה לי: אני ברעה שההתפתחויות האירופאיות בשנים 1989-1990 הן בבחינת נס בלתי צפוי, אך גם נס שלא נוצל. די למילות הפתיחה.

הסיפור הראשון מתרחש בקיץ 1990 בברלין, במזרח ברלין. על קיר בניין היה כתוב באותיות גדולות: "הבלגן מוצה! זו הייתה התקופה היפה ביותר!" המילים "בלגן" ו"התקופה היפה ביותר" לא התייחסו לרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (גרמניה המזרחית, DDR), אלא ל"מהפך". אחרים מכנים תקופה זו גם "המהפכה השקטה". קומוניסטים קנאים מדברים על מהפכת נגד. למעשה, המהפך המדובר כה רבות ארך שלושה חודשים בלבד, מדצמבר 1989 ועד מרץ 1990. אז כבר מוצה הבלגן.

את התקופה הזאת, של שיא הדמוקרטיה, תיארתי פעם כך: "זו הייתה תקופה בה התנהל משא ומתן פומבי על עניינים ציבוריים, תקופה בה חלה תזוזה בכל מה שנראה כיחסי כוחות מקובעים, תקופה בה עיתונאים העמידו את החופש בו זכו לשירות הציבור, תקופה בה האופוזיציה שלטה והשלטון התנהל כאופוזיציה, תקופה בה האזרחים גילו התעניינות רבה, תקופה בה חווה המנגנון הפוליטי - אם נשתמש במילותיה של חנה ארנדט - תקומה בלתי צפויה". באותה עת, תקווה וחרדה אפפו אזרחים ואזרחיות רבים. התוצאה לא הייתה ודאית. היו שחלמו אז על "דרך שלישית", מעבר לסוציאליזם נוסח גרמניה המזרחית ומעבר לקפיטליזם נוסח הרפובליקה הפדראלית של גרמניה (גרמניה המערבית). אחרים ראו בגרמניה המערבית את מושא חלומם, לפחות באותה גרמניה מערבית שהכירו משידורי הטלוויזיה מהמערב. ברם, הדבר המכריע היה שיותר ויותר אנשים הרגישו שהם מסוגלים להזיז משהו, שכאזרחים ואזרחיות הם נשאלים לדעתם.

¹"אוסיי" ו"סי" הם כינויים בשפה מדוברת למזרח גרמני ולמערב גרמני, בהתאמה.

להקת רנפט חוותה את כל דרגות הדיכוי. בתחילה צונזרו מספר שירים. אחר כך נאסר עליהם להופיע. לבסוף גורשו לגרמניה המערבית. חופש הדיבור הושעה, חופש המקצוע נשלל וכמוהו גם הזכות המעוגנת בחוק לאזרחות. המקרה המוכר יותר מסוג זה ברחבי העולם הוא זה של וולף בירמן. אך הסיפור המעניין יותר, לדעתי, הוא זה של קלאוס רנפט ולהקתו. לאחר שלילת אזרחותם בגרמניה המזרחית מצאו חברי רנפט מקלט במערב ברלין. שם חיו מספר שנים ולדבריהם, מעולם לא הרגישו בבית. כמוסיקאים עם מסר פוליטי הם חשו שהם כלל אינם מובנים. הם התפרנסו מעבודות מזדמנות. עוד לפני פתיחת הגבול בין מזרח ומערב, כלומר בסתיו 1989, הם חזרו למולדתם הישנה. חמש שנים מאוחר יותר הם ניגנו במסיבת בחירות מטעם המפלגה שלי.

באותה עת שאלו את קלאוס רנפט מה, במבט לאחור, עיצב בעיניו את דמותה של גרמניה המזרחית. תשובתו הייתה בערך כך: בעיני תמיד היו לגרמניה המזרחית שלוש פנים: האחת הייתה הדמות שהטלוויזיה הממשלתית רצתה ללמד אותי. זו הייתה גרמניה מזרחית שכלל לא הכרתי. השנייה הייתה זו שחוויתי ביום-יום. זו הייתה גרמניה מזרחית שלא רציתי. השלישית נבעה ממשאלותיי. רק שלא הייתה כלל גרמניה מזרחית כזאת.

היום – בשנה העשרים לאיחוד גרמניה – אותו שילוש בלתי סביר עולה שוב על דעתם של מספר גדל והולך של אזרחים גרמנים – במזרח גרמניה, אך גם יותר ויותר במערב גרמניה. הגרמניה שמוצעת להם למכירה על ידי הפוליטיקאים – זרה להם. הגרמניה שהם חווים מתחילה להפחיד אותם. הגרמניה שהם מייחלים לעצמם – אינה קיימת. עניין זה מחזק גם הוא את התזה שלי: עם הצטרפותה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית בשנת 1990 הפכה גרמניה הפדראלית לגדולה יותר, אך לא לטובה יותר.

סיפור רביעי: לשבועון "דר שפיגל" היה רעיון טוב. לרגל עשרים שנה לאיחוד גרמניה ביקש השבועון מן האוסים שלו לכתוב כיצד חוו את התקופה החל משנת 1989. מספר המאמרים שפורסמו בעקבות בקשה זו היה מועט, כיוון שבכתב העת יש מעט עיתונאים עם שורשים במזרח גרמניה. עקרונית, יש בגרמניה המאוחדת אוסי אחד בלבד שהצליח להגיע בינתיים לקומת המנהלים: הקנצלרית אנגלה מרקל. מעבר לכך, הפוליטיקה, הכלכלה, והתקשורת נתונים עדיין לשליטה מערב גרמנית.

ובחזרה לסדרה הקטנה ב"דר שפיגל". אחד הכתבים היה שטפן ברג. הוא גדל ברובע התוסס פרנצלאוור ברג שבמזרח ברלין. אני מכירה אותו מזה 15 שנה ולכן אני יודעת: הוא אינו נמנה עם אוהדי מפלגתי. ומשום כך מעורר משפט אחד במאמרו תשומת לב: "עם המהפך באה החירות, ועם האיחוד באה הזרות". הוא מתאר כיצד בשיבות המערכת של כתב העת הוא הפך יותר ויותר לסנגורה של מזרח גרמניה, תפקיד שלפני כן מעולם לא רצה למלא.

חוויות אלה יש לזכור היטב על מנת להבין מדוע יותר ויותר "אוסים" רואים כיום את מוגבלות המערכת הפוליטית והמציאות הדמוקרטית בגרמניה המאוחדת. גרוע יותר: רבים מפנים עורף. התקווה הפכה לאכזבה, המיאוס מהמפלגות הפך למיאוס מהדמוקרטיה. מגמות אלה פתחו דלתות לימין הקיצוני. תשובתי השמאלנית לכך הינה: להעז – יותר דמוקרטיה, יותר דמוקרטיה ישירה. אני מוסיפה לכך: התופעה שאווירת המיאוס מהמפלגות הופכת לאווירת מיאוס מהדמוקרטיה, מתאימה יותר ויותר גם ל"אוסים" רבים. יותר ויותר אנשים חשים כי הם נתונים לחסדם של כוחות זרים, בין אם מדובר בקונצרנים בינלאומיים גדולים ובין אם מדובר בהימורים בנקאיים נטולי רסן, או בממשלות נטולות כוח.

הסיפור השני: "כעת מתאחים השייכים זה לזה!" הוא משפט המצוטט רבות בגרמניה. משפט זה מיוחס לוילי ברנדט, מי שהיה קנצלר הרפובליקה הפדראלית של גרמניה. הוא היה יו"ר המפלגה הסוציאל-דמוקרטית. הוא זכה בפרס נובל לשלום. וילי ברנדט היה אדם סמכותי שפעל נגד הפשיזם. ככל פעם שאני נתקלת במשפט יפה זה – "כעת מתאחים השייכים זה לזה!" אני נהנית להגיב בציטוט מקורי מדברי וילי ברנדט. בשנת 1991 קרא ברנדט בבונדסטאג הגרמני:

רק "אם נגלה רגישות וכבוד להערכתם העצמית של בני ארצנו שעד כה הופרדו מאיתנו, אפשר יהיה לאחות את השייכים זה לזה בלא צלקות מעוותות". ככל הנראה הכיר וילי ברנדט את בני ארצו המערביים, ולרוע המזל הוכחה צדקתו בהמשך. במערב כמעט שלא קיימת הערכה להישגי החיים של המזרח גרמנים. במערב של גרמניה החדשה אין כל התעניינות של ממש בכל מה שהיה במזרח או בכל מה שישנו במזרח. עבור רבים נחשב המזרח כנטל כבד ויקר, כבור ללא תחתית. משקרים להם.

בבונדסטאג אני מקבלת הרבה ביקורים. קבוצות נרשמות מדי שבוע. לקראת סוף 2009 הגיעה קבוצה אחת מיוחדת במינה. היו אלה נוצרים מצפון-מערב, משלזוויג-הולשטיין. מזה שנים הם נוסעים פעמיים בשנה למדינות המחוז המזרח גרמניות, כדי להכיר את האוסים ולהבינם. הם, במפורש, דוגמה יוצאת דופן. רוב המערב גרמנים לא מגלים כל עניין במדינות הפדראליות החדשות. ניו יורק ומיורקה קרובות אליהם יותר מאשר דרזדן או ויימאר.

הסיפור השלישי: רנפט (Renft) היה שמה של להקת קצב מגרמניה המזרחית. חבריה השתייכו לדור המייסדים של "רוק המזרח". "רוק המזרח" פירושו שהמוסיקאים לא ניגנו פשוט מה שהיה באופנה בארה"ב או באנגליה. הם כתבו שירים משלהם עם טקסטים משלהם. בתחילה גילו יחס חיובי כלפי גרמניה המזרחית. בהמשך נעשו יותר ויותר ביקורתיים כלפיה. לבסוף חיברו מוסיקת רוק נגד השיטה הריאל-סוציאליסטית. כך נקלעו לטווח הכוונת של השטאזי, שירות הביטחון החשאי.

גורל. בהתמודדותנו עם בעיות השעה של ארצנו ושל העולם עולה בזיכרוננו יותר ויותר הרוע המוכר לנו היטב של הדיקטטורה".

זו הייתה אמירה חריפה! אף אחד מהעיתונים הגדולים ואף רשת שידור גדולה אחת לא הפיצו את הכרוז. הכרוז אמנם ביטא את רגשותיהם של מזרח גרמנים רבים, אך עמד בניגוד לתדמית העצמית של המערב בגרמניה החדשה. פעילי זכויות האזרח ממזרח, שזכו לשבחים רבים כל כך בעבר, נחשבו עתה כטרדנים בלתי אהודים מהמזרח. התדמית הנפוצה במערב הינה: גרמניה המזרחית הייתה הגיהנום, גרמניה המערבית הייתה גן עדן. רוב האוסים לא מצליחים למצוא את עצמם בתוך תמונת השחור-לבן הזאת, לא בתור כלבי גיהנום אז, ולא כציפורי גן עדן כיום.

מדוע סיפרתי את חמשת הסיפורים האלה? מתוך תקווה להעביר לכם מדוע אוסים רבים אינם מרגישים בבית בגרמניה החדשה, חשים שהם לא מובנים ושהם אזרחים מסוג ב'. האם לא היו הם אלה שהביאו את הנס הכפול? תוך כדי סילוק מערכת פוליטית שהם לא רצו בה יותר? עם סיום מלחמה קרה שאימה על העולם בעימות גרעיני? ובהשגת שני היעדים באופן שקט, בלא ירייה אחת?

חמשת הסיפורים האלה משקפים חוויות אישיות, הם מתארים ציפיות ומבטאים אכזבות. על השאלה האם אלה בכלל סיפורים מייצגים, אפשר להתווכח בהרחבה. הרי לא קיימים "אויסי" אחד ו"ויסי" אחד. הסיפורים מתעלמים גם מן העובדה שלא מדובר בהיסטוריה גרמנית בלבד. את כל מה שתיארתי בתחילת דבריי כ"מהפך" אי אפשר היה כלל להעלות על הדעת בלא התפתחויות דומות במזרח אירופה.

סיפורים אלה אינם נותנים מענה לשאלה האם יש לנו בגרמניה המאוחדת עסק עם שתי זהויות. את המשפט "המזרח מתקתק אחרת! שוב?" בחרתי בהתחלה ככותרת להרצאתי. האם המזרח באמת מתקתק אחרת? ומדוע "שוב"? או שמא עדיין? או במילים אחרות: האם נוצרו דפוסים שונים כתוצאה מארבעים שנות חלוקה גרמנית, ואלה ממשיכים להשפיע כדפוס מערבי טיפוסי וכדפוס מזרחי טיפוסי? דפוסים כאלה אכן קיימים. אני משערת כי פרופ' וולפגנג אנגלר יעסוק בכך ביסודיות מבחינה סוציולוגית. ברצוני להפנות את תשומת לבכם לשלושה סקרים שעליהם חוזרים מזה שנים. בסקר הראשון נשאלים אנשים: "במקרה שתצטרך להחליט, מה חשוב יותר עבורך - צדק חברתי או חירות אישית?" התשובות מורות על הבדלים מהותיים. מערב גרמנים מחליטים בעיקר בעד החירות, רב המזרח גרמנים - בעד הצדק.

בסקר השני נשאלים אנשים האם הם מסכימים עם הטענה: "הסוציאליזם הוא רעיון טוב שרק הוגשם באופן גרוע". להפתעתי מסכימים כ-45 אחוז מהמערב הגרמנים עם טענה זו, לעומת

על מנת שתוכלו לפרש נכונה את המשפט שציטטתי, אני מוסיפה: בסקירות רבות של מערב גרמנים נטען כי האיחוד הביא לאוסים את החירות. קרן קונראד אדנאואר, המקורבת למפלגה הנוצרית-דמוקרטית (ה-CDU) אפילו כיבדה כלוחמי החירות המובילים את שלושת השחקנים הפוליטיים הראשיים דאז: הקנצלר לשעבר קוהל, נשיא ארה"ב לשעבר בוש האב והמזכ"ל לשעבר של המפלגה הקומוניסטית בבריה"מ, גורבצ'וב. "העם" המזרח גרמני כלל לא זכה להופיע ברשימת מקבליהם של תארי כבוד לרגל עשרים השנה.

המאמר השני ב"דר שפיגל" מנקודת מבט אוסית נכתב על ידי ויפקה הולרן. סיפורה מתחיל ערב אחד לפני איחוד גרמניה, ב-2 באוקטובר 1990. היא הייתה אז בת 16. ציטוט: "כבר לא פחדתי מהסוציאליזם, וטרם התעורר בי הפחד מהקפיטליזם". אינני מכירה את ויפקה הולרן אישית, אך המשפט לכד את תשומת ליבי. מדוע היא כותבת היום, עשרים שנה מאוחר יותר, במבט לאחור: "[...] וטרם התעורר בי הפחד מהקפיטליזם"? לסיום היא כתבה: "אני מתבוננת בסדרת הטלוויזיה החדשה למשפחה - וייסנזה (Weißensee), אשר בה בנו של גנרל מהשטאזי מתאהב בבת של דיסידנטים. (...) לא הכרתי גנרלים מהשטאזי, וגם לא הכרתי דיסידנטים אמיתיים. אך אלה הדמויות היחידות שישדרו בסופו של דבר". פרשנותי לכך: מההיסטוריה בת ארבעים השנים של גרמניה המזרחית תאפשר התפישה המערבית הדומיננטית רק לדיסידנטים ולגנרלים מהשטאזי לשרוד. רק הטובים והרעים.

הסיפור החמישי שלי: אבל אפילו סיפורם של הדיסידנטים מתקופת גרמניה המזרחית הוא סיפור מורכב. בשנת 2001 פרסמו פעילי זכויות אזרח ידועים מגרמניה המזרחית לשעבר כרוז: "נמאס לנו!" קדמו לכך אירועי הטרור האיומים בארה"ב, ב-11 בספטמבר 2001. גם בגרמניה נחקקו "חוקי לוחמה בטרור". רבים מהם בוטלו מאוחר יותר על ידי בית המשפט העליון לחוקה, כיוון שפגעו בזכויות האזרח. בניסוח ברור יותר: הממשלה ניסתה לערער את החוקה. זה היה הנוהל השכיח בגרמניה המזרחית, וזו הייתה אחת הסיבות להתגברות פעולות המחאה בשנת 1989. פעילי זכויות אזרח אמיצים מגרמניה המזרחית טבעו את חותמם במרד, לעיתים קרובות בתמיכת כלי תקשורת מפורסמים במערב. לרבים מהם הוענקו בגרמניה המאוחדת אותות הצטיינות גבוהים ולחלקם הוענקו אף האותות הגבוהים ביותר, עבור אומץ ליבם ועבור פעילותם בתקופת גרמניה המזרחית. ואז, בשנה האחת-עשרה לאיחוד גרמניה, אירע דבר בלתי צפוי: פעילי זכויות האזרח מגרמניה המזרחית לשעבר, שעוטרו באותות בגרמניה המאוחדת, פתחו מחדש בפעילותם הביקורתית, עתה בגרמניה המאוחדת.

ציטוט אחד מהכרוז: "נראה כי יש ליקוי בתקשורת בין המדינה לחברה. כך היה המצב בשנת 1989 וכך הוא המצב כיום. אנו חשים יותר ויותר חסרי אונים נוכח מנגנונים כלכליים, צבאיים ופוליטיים שמטעמי רדיפת כוח ותועלתנות מתעלמים מהאינטרסים שלנו בשאלות הרוח

רוב בולט של 75 אחוז בקרב המזרח גרמנים. הסקר השלישי שואל לגבי המערכת הכלכלית ברפובליקה הפדראלית של גרמניה. 39 אחוז מקרב המערב גרמנים סבורים שהיא טובה, לעומת 19 אחוז בלבד במדינות הפדראליות המזרח גרמניות.

תוצאות אלה חייבות לעורר תדהמה. האם האוסים לא התמרדו בשנת 1989 על מנת לזכות בסופו של דבר בחופש מערבי? האם האוסים לא שאפו אל המאבק (המערב) גרמני כי נמאס להם מהמחסור בכלכלה המתוכננת המזרח גרמנית? האם הדחף המזרח גרמני לאיחוד עם גרמניה המערבית לא היה בראש ובראשונה בריחה מניסיונות סוציאליסטיים חדשים? על פניו נראה כי אכן האוסי מתקתק אחרת מהוסי. אך, עם הזמן, גם הוסי מתקתק לא כפי שנהג עד כה וכפי שמצופה ממנו. ליותר ויותר אנשים יש ספקות האם הדמוקרטיה כמות שהיא היא הדמוקרטיה האופטימלית. יותר ויותר מתברר שהעשירים הולכים ומתעשרים והעניים הולכים ומתרבים, יותר ויותר מבקרים את עקיפת שאלות העתיד האמיתיות, כלומר אלה המתייחסות לכיטחון חברתי וחופש אישי עבור כולם, בכל רחבי העולם.

לבסוף, הרשו נא לי לספר סיפור נוסף. בכל פעם מתלקח מחדש הדיון בגרמניה איזה מועד ראוי לציון אירועי 90-1989. המועד הרשמי הוא ה-3 באוקטובר, יום הצטרפותה של גרמניה המזרחית לרפובליקה הפדראלית של גרמניה. מדי פעם מציעים גם את ה-9 בנובמבר, כיוון שב-9 בנובמבר 1989 נפתח הגבול בין גרמניה המזרחית לגרמניה המערבית. ה-9 בנובמבר הוא אכן יום בעל משמעות היסטורית בלוח הגרמני. בשנת 1918 פרצה מהפכת נובמבר, ששמותיהם של קרל ליבקנכט ורוזה לוקסמבורג כרוכים בה. בשנת 1923 ניסה היטלר לבצע הפיכה נגד רפובליקת ויימאר. בשנת 1938 החלו הפרעות הפשיסטיות נגד היהודים. בשנת 1989 נפתחו מעברי הגבול בחומת ברלין. כיצד ניתן לחגוג את כל אלה יחדיו? אסור לעשות זאת!

לפני שנה נערך בברלין אירוע גדול לציון פתיחת הגבול בשנת 1989. הייתי שם זמן קצר. לאחר מכן נסעתי לגרונולד, ל"רציף 17". משם גורשו בתקופה הנאצית אלפי יהודים למחנות ריכוז ושם מצאו את מותם. תלמידים ותלמידות יחד עם חניכים מהמשטרה העלו בטקס את זכרם. כך גם בשבוע שקדם לכנס זה. גם הפעם הייתי שם. זה חשוב יותר.

וולפגנג אנגלר ההיסטוריה חוזרת?

בחרתי לפתוח את הרצאתי בקטע מסרטו העלילתי של אגון גונתר (Egon Günther) משנת 1973, "השלישי" (Der Dritte). מאמצע שנות הששים נמנה גונתר עם הבמאים המזרח-גרמניים החשובים ביותר. פרידתו האמנותית מהרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (ה-DDR), לאחר שלילת אזרחותו של וולף בירמן, הייתה עבור הארץ הקטנה אוברן תרבותי קשה.

הסרט שבחרתי מסמל בצורתו ובתוכנו את שעתה היפה של תעשיית הקולנוע המקומית. צפינו בפרק הראשון מתוכו. מה למעשה ראינו? מפעל מודרני לעיבוד נתונים אלקטרוני, ענף כלכלי חדש באותם ימים: נקי, מואר, בעל מבנה ברור, כמעט כמו מעבדת מחקר. הכוונה הייתה מטפורית וכך גם הובנה: כפי שבמפעל זה אין פינות חשוכות, הוא שקוף, כך אמורה הייתה להיות גרמניה המזרחית כולה. ראינו אנשים שביצעו את מלאכתם בטבעיות ונראו מרוצים מתנאי עבודתם. ראינו גברים, ונשים רבות - דבר מאוד מפתיע מבחינתו של מערב-גרמני בן התקופה.

בערך באותה תקופה עברתי כטכנאי של מחשב-על במפעל כזה, ואני זוכר שני דברים: רוב של נשים בצוות העובדים ושורה של נשים בתפקידי ניהול. הן עבדו כמנהלות משמרת או מנהלות חטיבה, ניהלו מחלקות ותחומים שלמים, ואף יצור ניהול הייצור הופקד בידיה של אישה. כבר זמן רב היה יחסם של המזרח-גרמנים לעבודה נטול צביון מגדרי. שיעור התעסוקה של נשים השתווה לשיעור התעסוקה הגבוה של הגברים.

תיאורים הרואיים של עולם העבודה שייכים היו לעבר; העבודה הייתה חשובה, לא ניתן היה לדמיין את חיי הפרט בלעדיה, אך היא לא מילאה את כל החיים. התביעה האישית לאושר כללה את העבודה אך לא הסתפקה בה; הסרט "השלישי" מספר גם על כך. משמעותה העליונה בכל זאת של העבודה בחיים האישיים והחברתיים עומדת על כן במרכזו של הסרט. הערותיי הבאות מתרכזות בציר זה של הניסיון המזרח-גרמני.

1.

העבודה במדינה סוציאליסטית, וכך גם בגרמניה המזרחית,¹ קבעה את חייהם של האנשים באופן מקיף ובלתי נמנע הרבה יותר מאשר בחברות המעסיקים של המערב. לא ניתן היה לממש לא כסף ולא נדל"ן, מניות לא הוצאו למכירה, אי אפשר היה להתפרנס מרכוש נושא ריבית או רכוש שעבר בירושה. אפילו על החריגים חלה החובה לעבוד. העבודה כמקור פרנסה, כצורת קיום לגיטימית יחידה, ביססה את ההווה החברתית של האדם מבחינה כלכלית, משפטית ותרבותית. לאדם בלא משרה במערך התעסוקתי לא היה מעמד מוכר בחברה, ומי שעמד מנגד או שסולק נאלץ לשאת בתוצאות של אורח חיים "א-סוציאלי". האדם נועד לעבוד, האזרח חייב היה לעבוד. העבודה הייתה עבורו זכות מעוגנת בחוק; הפרט שלקח זאת על עצמו נחשב לחבר "הגון" בחברה "עובדת".

הוכחה מבוססת להשתייכותם לחברת העובדים - את זו כמעט שלא הייתה לרוב האזרחים בעיה לספק. פועלים ופקידים שנכללו באופן ישיר בתהליך הייצור היו הרוב של "כלל העובדים". קל וחומר כאשר גם החקלאות נוהלה על בסיס קולקטיבי ומתועש, ותחומים רחבים של מגזר השירותים פעלו כ"קואופרטיבים".

קבוצת העצמאים איבדה יותר ויותר ממשקלה ככל שדוכא בשיטתיות אצל חבריה הרצון לצורת עיסוק זו. ספיגה ניכרת של רווחים על ידי המדינה פגעה בחריצות העסקית ובנוסף לכך הסתייגות המדינה מהשקעה שלה עצמה בצורה כלכלית זו הקטינה את הסיכויים לרווחים. המשאבים המוגבלים בדרך כלל זרמו למקומות שנוהלו בשאננות יתר, לתחום הממלכתי. מעמד העצמאים השפיע גם על אלה מצאצאיהם ששאפו להשכלה גבוהה וזו נמנעה מהם במקרים רבים, למרות הישגים לימודיים מספיקים.

אלה שהשתייכו אל "האינטליגנציה הסוציאליסטית", או במונח רחב יותר "יוצרי התרבות", נהנו מקרבה יתרה ל"מעמד הפועלים", קרבה שהועילה להם להפיג חשד רדום לטיפוח "אינטלקטואליות". אם הוקעו יחידים או תת-קבוצות כמעמד אינטלקטואלי, נחסמו עבורם ועבור ילדיהם ערוצי הקידום. למי שתויגו כ"זעיר בורגנות אינטלקטואלית" לא עזרה כל הסתמכות על מוצא מעמדי.

לעומת זאת, עם גרעין "העובדים" נמנו כמובן מאליו חוגים חברתיים שלמים שלא צורפו אלא הוצאו ממשאבי המחזור הכלכלי: נושאי המשרות הממשלתיות והמפלגתיות וכן השוטרים, הקצינים וכוח האדם הרב של השטאזי.

לעבודה היה אפוא ערך גבוה ועם זאת, עד ליומה האחרון של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, דבק באדם העובד גם ריחו של בית דין של מטה. למתלוננים ולאנשים בלתי

1 ראו:

Wolfgang Engler, *Der Arbeiter: Erinnerungsorte der DDR*, hrsg. von Martin Sabrow (München 2009)

אהודים מבחינה פוליטית ארבה סכנת השמה בייצור, במקום שבו היה עליהם "להוכיח" עצמם. "המטרה החשאית - לייצור!" ("Stasi in die Produktion") - רק עם שהיטיב להכיר תפיסה כפייתית של עצם העבודה, כמו גם את אפשרותה המובנת מאליה, יכול היה להציע את ההצעה שמגולמת בסיסמה זו מסתיו 1989.

2.

ההתייחסות לעבודה כנכס בעל ערך עליון, כדבר שיש לשאוף אליו - לא הייתה תעמולה בלבד. מאז התבססותה של "הצורה הבורגנית של התלות בשכר",² לקראת סוף המאה התשע-עשרה, מעניקה העבודה את המפתח לשילוב החברתי של הפרט. בחברת עובדים דוגמת המזרח-גרמנית התבצע שילוב זה בכמה רמות הקשורות זו לזו.

ברומה לחברות המעסיקים המערביות לביצוע העבודה נקשרו ערכויות סוציאליות בצורה של מערכת של סולידריות קולקטיבית. ביוזמת המדינה ובביצועה הובטחה לפרט הגנה מפני סיכונים קיומיים, שחלקם מקורם בעבודה עצמה וחלקם נובעים מפגיעותם הכללית של החיים. במהלך השנים נוצרה והתרחבה מערכת מורכבת של אספקת אמצעים ושירותים ציבוריים, מערכת אשר למרות הפרצות סיפקה אמצעי ביטחון במקרה של פיטורין.

אל צורה בסיסית זו של נכסים סוציאליים צמודי-עבודה נוסף מגוון רחב של שירותים ואפשרויות סוציו-תרבותיות ששיקף את מאפייניו של דגם חברתי זה.

המפעלים המזרח-גרמניים היו הרבה מעבר למתחמים כלכליים בעלי כוח אדם עצום. הם היו מתחמים רב-תכליתיים ששירתו בו-זמנית מספר מטרות. העבודה עמדה במרכז אך סביבה, כמעין הילה, נוצרה חברה בזעיר אנפין. דוגמא אחת אמורה להמחיש את המבנה הכללי.³

בעיר וולפן (Wolfen) שכנה חברה להפקת סרטים שהעסיקה לקראת הסוף כחמישה עשר אלף עובדים. אין ספק שעברו שם. אבל לרווחתם של המועסקים ולקידום כלל האוכלוסייה של העיר, ובניגוד ל"היגיון הרווחיות", כלל מקום העבודה, כחלקים בלתי נפרדים ממנו, גם פעוטונים, גני ילדים ובתי נופש לעובדים, ארבע מרפאות, פיזיותרפיה, סאונה, בית מרקחת, ספרייה, חנות ספרים, תיאטרון ואולפן קולנוע, חוג לצילום, חוג לציור, מקהלה, בלט לילדים ולנוער, אגודות ספורט, בנק לחסכון, נגרייה ומשתלה של המפעל, רצען וחייט.

ההילה של מתקני הרווחה, התרבות, הספורט והרפואה לא תמיד הייתה כל כך דחוסה, לא זהרה בכל מקום כמו בחברה להפקת הסרטים בוולפן, אולם שום מפעל ממשלתי גדול יותר לא היה מוכן לוותר עליה.

2 בהקשר לכך ראו:

Robert Castel, *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit*, Zweiter Teil: Vom Kontrakt zum Status (Konstanz 2000)Wolfgang Engler: *Die Ostdeutschen als Avantgarde* (Berlin 2002) S. 116f.

3 ראו:

כשנסגרו המפעלים או נאלצו לציית להיגיון עסקי אחר, איבדו האנשים הרבה יותר מאשר את עבודתם בלבד; הם איבדו עולם שלם, שלרשויות המחוזיות והמקומיות לא היו האמצעים הכספיים לשקם. הזעקה בדבר נישול סוציאלי זה נשמעת עד ימינו.

3.

הביטחון העצמי של ציבור הפועלים המזרח-גרמניים עוצב על סמך נסיבות העבר: מפוכח ויחד עם זאת איתן. בדומה לפועלים פקפק המון הפקידים במיתוס הרשמי של "המעמד השליטי". יחד הם היו "העם" שנשלט, והשולטים היו "אלה שם למעלה". ויחד הם הביטו מלמטה "בהתנשאות" על השולטים.

שורשיה של התנשאות העובדים נעוצים בראש ובראשונה במאפייניהם המוזרים של החוקים החברתיים במדינה הסוציאליסטית. הזכות לעבודה אפשרה לכל איש ואישה קיום סוציאלי שאותו אי אפשר היה לערער באמצעים כלכליים. איש לא הצטרך להתמודד עם שכנו על משרה, אי אפשר היה לפטר מישהו משיקולים ארגוניים. יחד עם חוסר הדאגה למקום העבודה ועוד יותר מכך, ככל שהתמעטו נקודות האחיזה בגאווה המקצועית, דעכה גם הלהיטות לעבוד. מכונות מיושנות, כלי עבודה שחוקים, אספקת סחורות בלתי סדירה, הנהלות מגושמות וחסרות התלהבות, כל אלה שכנעו גם את הנאמנים ביותר בחוסר התוחלת שבמאמץ להתמודד. אנשים התעייפו והואילו בטובם להגיע לעבודה, והסכימו למאמץ יתר רק בתמורה לפיצוי מיוחד ורק כאשר תכנית הייצור חייבה משמרות נוספות.

על פניו נראה היה כי הסמכות השלטונית במפעלים הייתה בידי העובדים ואלה הכתיבו למעבידים את דרישותיהם, בהסכמת הממונים הישירים עליהם. כל עוד גילו העובדים צייתנות פוליטית, השלימו השליטים עם חתירה זו תחת סמכויותיהם השלטוניות.

את הכוח שהרוויח הפועל הפסיד הצרכן. במקום שהלה חסך, שילם השני. העולם החומרי התנקם על הפגיעה בו – איכות הסחורות ירדה, המחסור גדל, יהירותם של האחראים לליקויים הגיעה לממדים בלתי נסבלים. ההמתנה הפכה למעלה אורחית ראשונה במעלה, הדאגות והקניות היומיומיות גזלו זמן ועצבים. אף כי רמת החיים, בערכים נומינליים של הכנסה ואפילו באופן ריאלי, עלתה, שמחת החיים פחתה.

4.

במהלך השנים נוצרה חברה של שווים חברתית במידה רבה – בעלי השקפות תרבותיות, הרגלים, העדפות, דרכי התנהגות, שפה והכנסה דומים פחות או יותר. סגנון החיים במסגרת אותה התנהלות קולקטיבית השתנה בסטיות קלות כלפי "מעלה" כשמדובר במנהל מפעל, סופר או פרופסור באוניברסיטה, וכלפי "מטה" כשמדובר בפועל בלתי מקצועי. הממוצע

הסטטיסטי של אורחות החיים הפך לקיום בינוני, שממנו חרגה באופן בולט רק תת-התרבות של בני נוער בערים הגדולות. סיעות חברתיות בעלות זכויות יתר (דוגמת עובדי הציבור) נעלמו ככאלה, או כמו במקרה של הרופאים ועורכי הדין, הצטמצמו ללשכות קטנות וחיבוטן בחברה בכללותה פחתה במידה ניכרת.

הדמיון המפתיע והמלחיץ לעתים בין כל היצירות החברתיות היה גורם מהותי בדינמיקה הפנימית המסוימת בצורת חברה זו. כדי למצוא עניין בכך חייב היה אדם להיוולד לתוך עולם זה, במידת האפשר בלא זיכרונות שפוגמים בתמימות הדעים. חברת העובדים בשני העשורים האחרונים של גרמניה המזרחית מילאה אחר תנאי מוקדם זה. היא נוצרה על ידי אנשים שרובם גדל פחות או יותר באותם התנאים. הם נולדו לתוך משפחות של אקדמאים או פועלים, הם ביקרו באותם מוסדות חינוך ונפרדו, אם בכלל, רק בשלב מאוחר.

תחושת השותפות שצמחה בבית הספר הועתקה לעבודה ומצאה שם תמיכה חדשה. הנהלת המפעל וצוות העובדים חלקו אותה התנסות (מדכאת) – להיכלל במסגרת כלכלית שפוגמת במילוי התפקיד בלא בעיות. אמצעי כפייה כלכליים שהיו אמורים לחייב את העובדים להגיע להישגים נרקבו במה שנתפסו אז כמרתפי ההיסטוריה. תמריצים כספיים לעידוד הישגים לא משכו לא את המנהלים ולא את צבא העובדים. ציבור הפועלים, ולא פחות ממנו שכבות האליטה הכלכלית, התלוננו על השיטה שתבעה יעילות אך שללה כל ניסיון ליישמה. הכול עמדו יחד לפני שוקת שבורה.

מחוץ לעבודה נפגשו באותו אזור מגורים אנשים בעלי מקצועות שונים. לבעלות הפרטית על מקום המגורים הייתה חשיבות משנית, מעמדו של השוכר היה גבוה יותר מזה של בעל הדירה או הבית. כך נוצרו במבנים הישנים ובשכונות החדשות שותפויות דיור מעורבות מבחינה חברתית. סיוע ממשלתי בשכר דירה והקצאות דיור ל"מעוטי יכולת" מימנו את המבנה המעורב הזה. הריבוד החברתי הנמשך של "כלל העובדים" משתקף הרבה פחות בתנאי הדיור מאשר בתקופות שקדמו לרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית או שבאו בעקבותיה.

בצורה דומה התנהלו גם שעות הפנאי, החופשות וצריכת התרבות. ההיצע המצוי התאים כמעט לכל כיס. אדם תיקן בכוחות עצמו את המכונית שלו או של שכנו, שדרג את בית הקיץ שלו למקום מגורים משני, טייל ברחבי גרמניה המזרחית או בארץ "ידידותית" שכנה, ביקר בקולנוע או בתיאטרון, ונהנה לעשות זאת עם קבוצת העובדים, ולאחר מכן בילה איתם במסבאה.

אנשים התקרבו זה לזה כי קשה היה שלא להיפגש וגם מפני שנהנו מכך. הקרבה, בחלקה כפויה ובחלקה רצויה, העמיקה את המשותף האובייקטיבי הקיים באמצעות החלפת דעות קבועה על חוויות, השקפות ושאיפות. בכל מקום שהגיע אליו, כל אדם שפגשת – רמזים

הכלכלי של החיים. הציפיות של מיליוני מזרח-גרמנים לא הוגשמו. בעבר, אדם השתלב בחברה בלא בעיות, עקב בעלותו על העבודה, עוד בטרם רכש מקצוע ספציפי. מצב זה חייב היה להשתנות; "העסק" נשחק, היה בלתי יעיל ומתסכל, כמו גם מגוון מבחינה כלכלית.

איש לא חשב שיגיע זמן שבו יצטרך לפחד מאבדן המעמד החברתי, ואפילו להתחנן להישאר בו כיוון שלא יוכל להוכיח, אפילו אם ינסה כמיטב יכולתו, את התועלת שבעבודתו. לכל היותר חשבו על תקופת מעבר של התאמת היכולות האישיות לתנאים החדשים. שיממון תעסוקתי כמצב קבוע שייך היה לתחום האוטופיה השחורה.

אם מבקשים לסכם במדויק את תהליך האיחוד הגרמני-גרמני מן הזווית המזרח-גרמנית, כך הוא נראה: זכייה בחירות עם אבדן הולך וגדל של ההגדרה העצמית. סליחה? חירות והגדרה עצמית - האין אלה מושגים נרדפים? האין מי שמנהל חיים בדרך משלו נהנה עקב כך מזכויות אדם בסיסיות, מחירות אישית? ולעומת זאת, האם אדם חופשי בעל זכויות אינו חי ופועל אוטומטית במסגרת הגדרה עצמית? מי שחושב כך אינו מעמיק לחשוב ומבלבל בין ההבטחה המודרנית לחירות לבין הגדרה עצמית אפקטיבית.

בחברות כמו שלנו, עבור רוב האנשים נדחק בין החירויות הפורמאליות והחיים האישיים החופשיים, עניין נוסף: התעסוקה. בלא משרה במערכת התעסוקתית, בהיעדר עבודה "מסודרת", עומד "האזרח" על קרקע בלתי יציבה, בסכנה מתמדת להידרדר, לאבד את המעמד של אזרח אוטונומי ולשקוע למעמד של מקבל שירותים. בדיוק כך קרה להמוני מזרח-גרמנים מיד לאחר השגת הנכספת של החירויות הפוליטיות שבעבורן יצאו לרחובות.

חירויות אישיות וביטחונות סוציאליים הם נכסים בעלי מעמד שווה, יקרים ופגיעים באותה מידה. כשחסרות הראשונות - שוררת שרירות, כשמתפוררים האחרונים - שולטים החזקים יותר. בשני המקרים משתלטים על החברה פחדים עמוקים. במבט מקרוב, המשאלה והשאפה לחירות משנת 1989 עדיין שרירות וקיימות.

אחרים הספיקו כדי להבין את האחר ולהעמיד עצמך במקומו. רכוש חומרי לא היה בדרך כלל עילה לחילוקי דעות בלתי ניתנים לגישור. ובמקום שבו יכול היה לגרום לפירוד, תרם מלאי של קודים תרבותיים משותפים לבסיס ההבנה הנדרש ליצירת הקשר.

לא רק בעיני העוסקים באסתטיקה "גבוהה", בכלל לא, מופיע תחילה, ובעיקר כנכס, טעמה של היכולת "לקלוט" איש את רעהו כחוש חברתי.

.5

במבט היסטורי ממעוף הציפור, המהפך הפוליטי בשנים 90-1989 יצר שיבה אל "הנורמליות". מספר אומות, שנששו החל משנת 1917 את הנתיב הקפיטליסטי של המודרניות, החלו לאחורנה לחזור אליו, ובמקרה של גרמניה המזרחית, תוך ויתור על ריבונותה המדינית. ההיסטוריה, כך נדמה, סבבה במעגל ולאחר מעקף ארוך, שדמה לדרך בלא מוצא, חזרה לנתיב הראשי. נוכח התנאים החדשים אפשר היה, חייבים היו כדי לתפקד, לשכוח במידת האפשר את מה שהיה.

ואכן, גישות ודרכי התנהלות רבות מתקופת חברות העובדים התאימו עצמן במהירות למציאות המשתנה. עובדים שבו ונהיו מעתה עובדים רגילים ולא יכלו לחשוב על שליטה בפועל במפעליהם. נשים ילדו את ילדם הראשון בממוצע לקראת סוף שנות העשרים שלהן ולא כמו קודם, חמש שנים מוקדם יותר. תוחלת החיים הממוצעת התקרבה לזו המקובלת בגרמניה המערבית. הסיכון להפסיד את מקום העבודה חדר במהירות ובממדים מפחידים לחיי היומיום של המזרח-גרמנים.

לעומת זאת, הרגלים אחרים שרדו את אובדן הבסיס הכלכלי-חברתי והם שרירים וקיימים עד היום. הנטייה של הנשים המזרח-גרמניות לצאת לעבודה עדיין גבוהה משמעותית מזו של בנות מינן המערב-גרמניות, למרות הנסיבות העומדות בדרכן. גם התשתיות לטיפול בילדים נפוצות ואמינות יותר במזרח של גרמניה. עקרת הבית הייתה ונותרה דמות בעייתית מבחינה חברתית, שמחויבת להצדיק את עצמה. ועדיין, נשים וגברים מזרח-גרמניים חיים יחד בלי תעודת נישואין יותר מאשר אחיהם ואחיותיהם במערב. באזור שמזרחית לנהר האלבה (Elbe), מעמדו של מוסד הנישואין כמוסד רווחה נמוך באופן ניכר מזה שבמדינות הישנות של גרמניה הפרדאלית. בנוגע לצורות ההתנהלות והעיסוקים החברתיים הגלויים לעין - המעגל עדיין לא נסגר, כאן ממשיכים להתקיים שרידים, השפעות מאוחרות וצרכים קודמים.

.6

הפחד מגזילת הזכויות והחירות, מסיבות פוליטיות ישירות או כתוצאה מהשקפת עולם, אבד במידה רבה לאחר 1989; זו הייתה מטרת התרגיל והיא התממשה. אולם החוויה של הפיכה לקורבן של תנאים מכריעים ובלתי נתפסים לא נעלמה מן החברה. היא קשורה מאז בתהליך

קונרד ה. יאראוש

“כעת מתאחים השייכים זה לזה?” איחוד גרמניה: תהליכים ובעיות

בניגוד ליום השנה ל“מהפכה השקטה”, שנחגג ברוב תשואות ב-2009, יום השנה העשרים לאיחוד גרמניה שבא בעקבותיו, עבר בקול דממה דקה. אין ספק שהחוגים הפוליטיים היו מרוצים מן ההישג שבאיחודם השקט של שני חלקי ארץ עוינים זה לזה: “מעולם בהיסטוריה שלה לא היה מצב הדמוקרטיה, החברה ושמירת החוק בגרמניה כה טוב.”¹ אך בשיחות פרטיות שרר הלך רוח של בחינה עצמית. עמיתים, במיוחד בבירה הישנה-חדשה ברלין, סיפרו אלה לאלה את סיפורי חייהם הסבוכים בכדי להדגים באמצעותם את היתרונות או החסרונות של התמורה שחלה אחרי 1990. בה בעת, מנהיגים פוליטיים הפצירו לשלב “פטריוטיזם מפוכח” עם סובלנות, צניעות וסולידריות. במקום למדוד בכפייתיות את ההתקדמות

האיטית מידי לקראת “איחוד פנימי” נטו רב הפרשנויות שהתפרסמו לקבל את האיחוד כמצב הנורמלי החדש, ולחשוב על דרכי התמודדות עם השלכותיו העתידיות.²

לאחר ארבעה עשורים של פיצול לשני מחנות מנוגדים אידיאולוגית זה לזה, אין להתפלא על כך שתהליך ההתחברות מסובך. צירופן של חמש המדינות הפוסט-קומוניסטיות המרוששות של מזרח גרמניה לארץ מצליחה בנוסח המערב יצר קשיים לא מעטים. כיוון שמזרח גרמנים רבים התקשו מאוד להתמודד עם דפוסי הרפובליקה הפדראלית הגרמנית שנכפו עליהם, אינטלקטואלים כמו הנס-יואכים מאץ רטנו על כך שמאמצי ההסתגלות שלהם אינם זוכים להערכה הראויה. בה בעת, בעלי טורים מערב גרמנים, כמו ארנולף בארינג, הצביעו על כך שרבים מאזרחי מזרח גרמניה לשעבר אינם מכירים טובה על הכספים הרבים שהועברו אליהם מהמערב למזרח, ובכך ביטאו טינה רווחת בקרב המערב גרמנים על הקורבנות שנאלצו להקריב.³ גם הדעות באקדמיה עדיין חלוקות בין הפסימיסטים שמדגישים את הפער החומרי הניכר בין שתי הקבוצות ואת הניגודים בגישות הפוליטיות, לבין האופטימיסטים ששמים את הדגש על ההתקדמות הניכרת ברמת החיים ועל ההסכמה הבסיסית על ערכים דמוקרטיים.⁴ האם הכוס חצי מלאה או שהיא עדיין חצי ריקה?

אחת הסוגיות המרכזיות בדיון על בעיית האיחוד היא הבחינה זו מול זו של המורשת ההרסנית שהותירה אחריה הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (גרמניה המזרחית), לעומת הדמוקרטיה

לגיטימיות בדיון. קבלתה של מסגרת חוקתית משותפת לפתרון מחלוקות וכן תחושת זהות תרבותית משותפת שמאפשרת מגוון דעות והשקפות - חיוניות. ההערות הבאות לוקחות בחשבון את ההסתייגויות לעיל ובוחנות חמישה תחומי מדיניות כדי לברר מהם ההצלחות והכישלונות של תהליך האיחוד בשני העשורים הראשונים להתרחשותו.

1. תהליכים פוליטיים

ברמה הפורמאלית, שילובה של גרמניה המזרחית ברפובליקה הפדראלית המורחבת היה חלק להפליא, כיוון שהמהפכה השקטה הכשירה לו את הקרקע. בסתיו 1989, גיוס ההמונים להפגנות ענק שהובילו מתנגדי המשטר יצר לחץ לדמוקרטיזציה מחודשת של הרפובליקה הדמוקרטית: מפלגות הגוש (Blockparteien)* החלו להשתחרר, בהצבעות בפרלמנט המזרח גרמני (Volkskammer) החלו להיספר קולות מנוגדים, והממשלה בראשות מפלגת האיחוד הסוציאליסטי של גרמניה (ה-SED) הפכה לקואליציה אמיתית שקיבלה אל שורותיה שרים בלי תיק ממפלגות אופוזיציה ובכך הפיחה במבנים החוקתיים הקיימים רוח חיים פוליטית אמיתית. השלטים, הסיסמאות, ההתכנסויות והדיונים של התנועה האזרחית יצרו רגע משכר של פוליטיזציה בו הביעו אזרחים את תסכולם והשתתפו בקבלת ההחלטות באמצעות מספר רב של שולחנות עגולים. עם זאת, תנועה עממית זו לא יצרה מוסדות חדשים אלא הגיעה לשיאה במערכת הבחירות במרס 1990, שהחזירה לתפקוד את הדמוקרטיה הפרלמנטאריה בגרמניה המזרחית המתפוררת.¹²

כיוון שמראש לא נשקלה האפשרות של חוקה כלל גרמנית מוסכמת על הכול, וגרמניה המזרחית הצטרפה לגרמניה הפדראלית על סמך סעיף 23 בחוקה הפדראלית, התאפשרה העברתם של מוסדות קיימים של גרמניה המערבית אל המזרח. המפלגות ששיתפו פעולה בבחירות החופשיות הראשונות החלו להתמזג בקיץ 1990, אם כי אוכלוסיות החברים בהן עדיין היו שונות. כהכנה להשתלבות עם גרמניה המערבית, ממשלתו של דה מיזייר אף ביטלה את המחוזות האדמיניסטרטיביים והחזירה את המדינות שהתקיימו עד 1952, במטרה להתאים את גרמניה המזרחית למבנה הפדראלי. בד בבד החלו ערים, עיירות ואזורים כפריים לתבוע מחדש מנהל עצמי ובכך סיפקו בסיס מקומי לממשל דמוקרטי. לבסוף, קבוצות אינטרס וארגונים עצמאיים של גרמניה הפדראלית, כגון איגודים מקצועיים וארגוני מעסיקים, התפשטו אף הם למזרח, החליפו את "חגורות התמסורת" של ה-SED (ארגונים שהיו קשורים למפלגה, כמו ארגוני נוער, ארגוני נשים ועוד, והפיצו את מסריה) וחידשו את החברה האזרחית. שילוב של ניסיון קודם וסיוע מערבי הניע תהליך תמורה זה, שהחליף עד מהרה, בתהליך ההתפרקות העצמית של גרמניה המזרחית, את המבנים הקודמים במבנים מערב גרמניים.¹³

הפרלמנטאריה הלקויה של הרפובליקה הפדראלית של גרמניה (גרמניה המערבית). מובן שקיים שפע של עדויות על ההשפעות השליליות המתמשכות של משטר ה-SED (מפלגת האיחוד הסוציאליסטי של גרמניה המזרחית), כגון נגע השחיתות שפשה בקרב אנשי השטאזי וכן חולשתה של הכלכלה המתוכננת והרס הסביבה, שלא לדבר על ההפרעות הפסיכולוגיות שגורמים החיים במשטר דיקטטורי.⁵ אך ניתן למצוא סיבות כבדות משקל לא פחות לגינוי ההרס שגורמים קוינו הקפיטליזם החמסני, ההיקפים המוגזמים של פיטורי עובדים או הצורך ברפורמות בגרמניה המערבית, והסיבוך הנוסף בשל התנשאותם התדירה של יועצים מהמערב.⁶ לפיכך, נראה שיש משהו בקובלנות שבאות לידי ביטוי בשתי הקלישאות הפופולאריות - "מזרחים יללנים" (Jammerosis) ו"המערבים שידועים הכול יותר טוב" (Besserwessis). יתר על כן, את אי ההבנה ההרדית הזאת מסבך קיטוב אידיאולוגי העומד בבסיסה: בעוד הימין האנטי-קומוניסטי חוזר ומזכיר שוב ושוב את הצורך לסלק את השאריות המזיקות שהותירה גרמניה המזרחית לשעבר, הרי שהשמאל האנטי פשיסטי מעדיף לבקר את התחרותיות חסרת הלב של גרמניה המערבית.⁷

הספרות המדעית מסייעת רק במעט להעריך את תהליך האיחוד ותוצאותיו כיוון שהיא חסרה מרחק והיקף. נראה שגם מאמציהם, הממומנים בנדיבות, של חוקרים ממדעי החברה לחקור את "התמורה הפוסט-קומוניסטית" במזרח אירופה, מאמצים שהתמקדו בעיקר בדמוקרטיזציה של המערכת הפוליטית - דעכו.⁸ בהקשר הגרמני, על המעבר משיטה אחת לשנייה האפיל הדיון על התקדמות האיחוד, דבר שמנע התבוננות השוואתית. בשל סמיכותם של אירועים אלה והיעדר גישה למסמכים רשמיים, עד כה מעטים ההיסטוריונים שהעזו לעסוק בהשלכות האיחוד. כאשר כתבו, כמו מנפרד גרטמאקר, על מה שהתרחש בעשרים השנים האחרונות, התמקדו לרוב בנרטיב של פוליטיקה גבוהה.⁹ לא ברור מה יעלה בגורלם של ניסיונות בין-תחומיים באסופות מחקרים לחקור היבטים שונים של האיחוד, בשל המחלוקות כיצד לחבר את תרומותיהם של החוקרים השונים לתמונה כוללת.¹⁰ משום כך עדיין דרושה נואשות הערכה מקיפה.

בהערכה כזאת הכרחי לנסח במפורש קריטריונים שמובלעות בהן הנחות לגבי טיבה של אחדות. ניתן להיעזר בהתבוננות השוואתית בתקדים של ייסוד מדינת הלאום הגרמנית הראשונה ב-1871, ברמת הקוהרנטיות במערכות פדראליות אחרות, כמו זו של ארה"ב, או במידת הצלחתן של מדינות פוסט-קומוניסטיות אחרות.¹¹ נקודות התייחסות אלה מרמזות שהניסיון להשוות את רמת החיים (Herstellung gleichwertiger Lebensverhältnisse), ניסיון המעוגן בחוקה הפדראלית, אינו אמור לייצר מייד שוויון מוחלט אלא רק לצמצם בתחילה את הפערים. בדומה לכך, גם צירופן של שתי תרבויות פוליטיות שונות לחלוטין זו מזו אינו מחייב הסכמה על כל סוגיה וסוגיה, אלא מתכוון לצורך לכבד את דעותיו של האחר כדעות

* המפלגות שהשתייכו ל"גוש האנטי-פשיסטי דמוקרטי" שהוקם בגרמניה המזרחית אחרי מלחמת העולם השנייה ונשלט על-ידי ה-SED.

תוצאותיו של יבוא פוליטי זה, על אף מהירותו, היו אמביוולנטיות במידה מסוימת, שכן נדרש זמן לתושבי מזרח גרמניה להתרגל למוסדות החדשים. ראשית, במרס 1990, אותם מתנגדי משטר שהובילו את ההתערורות הדמוקרטיות נדחקו לשולי הפרלמנט בשל הסתייגותם מן האיחוד והקמפיין החובבני שלהם. באותה עת, מפלגת הסוציאליזם הדמוקרטי (ה-PDS), המפלגה הפוסט-קומוניסטית שצמחה מה-SED, השכילה לנצל את הטינה המזרחית כנגד הפטרונות המערבית כדי לבנות את עצמה תוך זמן קצר כמפלגה מקומית חזקה המשתתפת בממשלות של מספר מדינות. יתר על כן, המפלגה הסוציאל דמוקרטית של גרמניה (ה-SPD), שילמה על חוסר נכונותה לקבל אל שורותיה את הקומוניסטים שרצו רפורמה בייצוג חלש יותר במדינות החדשות מאשר במערב. אפילו במפלגה המנצחת, הברית הנוצרית-דמוקרטית (ה-CDU), חברים מזרח גרמנים מצאו את עצמם בעמדת מיעוט קבועה וקולותיהם כמעט שלא נשמעו בתהליכי קבלת החלטות. לפיכך, מעטים המזרח גרמנים, כמו אנגלה מרקל או מתיאס פלאצק, שהעפילו לעמדות לאומיות בולטות. אפילו ייסודה של קבוצה מזרח גרמנית חוצת מפלגות בבתי המחוקקים, הבונדסטאג והבונדסראט, יכול היה לאזן רק באופן חלקי את הפטרונות המערבית.¹⁴

השגת "איחוד פנימי" בתרבות הפוליטית מתעכבת אף היא, משום שמזרח גרמנים חשים תכופות כאזרחים סוג ב' שחיייהם אינם מוערכים דיים. הביקורת על הדיקטטורה של ה-SED ושערוריות שיתוף הפעולה עם השטאזי יצרו תחושת השפלה רוחת כיוון שאזרחי הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית רואים עצמם כמזוהים עם המערכת הפוליטית יותר מאשר האנשים ה"מופרטים" ברפובליקה הפדראלית הגרמנית. כתוצאה מכך, סקרים מגלים ספקנות רבה יותר כלפי השיטה הדמוקרטית, כשרק אחד מכל שלושה משיבים מרוצה מצורתה הנוכחית. בה בעת, רק אחד מכל ארבעה מזרח גרמנים מעריך את כלכלת השוק הסוציאלי. יתר על כן, כשהתבקשו לבחור בין חירות אישית לסולידריות חברתית, בחרו הרבה יותר אזרחים חדשים באפשרות השנייה מאשר משיבים מערב גרמנים. רוב המשיבים המזרח גרמנים אמנם רואים בחיוב את מצבם הכלכלי האישי, אך הם נוטים להיות פסימיסטים יותר לגבי התחזית הכללית לעתיד. אמנם רק שמינית מהם רוצה בחזרה את הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, אולם פערים אלה חושפים קשר קלוש בהרבה לדמוקרטיה הפרלמנטאריה מאשר במערב.¹⁵

במובן הפורמאלי, המהפך הפוליטי היה מוצלח משום שנמנע מן העימותים והסערות הכרוכים בדרך כלל בשינוי מערכות מהותי כל כך. תוך זמן קצר יחסית יכלו המזרח גרמנים ליהנות מפירותיו של סדר מוכח, כגון שלטון חוק ומנהל מיזמן, אשר התבססו על דפוסים מערב גרמניים שהועברו למזרח בשלמותם. אולם מעבר מוסדר זה למערכת מוכנה גם גבה מחיר ניכר בדמות ויתור על חלופות וחסמי יוצאים מן הכלל אפשריים שישמרו יתרונות מזרח גרמניים מסוימים. בתהליך זה לא רק הוחלפו אליטות ה-SED שסר חינוך, אלא גם האזרחים

החדשים נדחקו לתפקיד התלמידים הפסיביים ולא היוצרים הפעילים. בהשוואה למעבר שהתרחש במדינות אחרות במזרח אירופה, אי השוויון הבסיסי בהצטרפותה של מערכת שסר חינה לתאגיד מצליח, לא הותירה למצטרפים החדשים מרחב רב למצוא את דרכם. בעוד שייסודה של מפלגת השמאל (Die Linke) במערב מסמל את ההגעה, ברמה הלאומית, למערכת חמש-מפלגתית, הרי שתהליך האימוץ הפסיכולוגי של הדמוקרטיה עדיין נמשך.¹⁶

2. בעיות כלכליות

לעומת זאת, כבעייתית האיחוד הכלכלי התגלה כבעייתית יותר, מאחר שמפעליה של גרמניה המזרחית היו במצב כלכלי רעוע מהמשוער. ההחלטות החשובות על צורת המעבר כבר התקבלו עם ההצעה לאיחוד המטבע, המכס והשירותים החברתיים שהזכירה את איחוד המכס הגרמני (ה-Zollverein), איגוד המכס שאיגוד מספר מדינות גרמניות למטרות ניהול מכס ומדיניות כלכלית) במאה ה-19, אז היה זה צעד לקראת ייסודה של גרמניה הקיסרית. המבקרים שוכחים תכופות כי לחצם של אזרחי גרמניה המזרחית, תחת הסיסמה: "אם המארק הגרמני לא בא אלינו, אנחנו נבוא אליו" הוא שכפה שער חליפין מופרז של 1:1.5 על אף שכוח הקנייה הממשי של המטבע היה קרוב יותר ל-1:4.4. פשיטת הרגל שאיימה על המדינה, ההגירה המתמשכת למערב וחלון ההזדמנויות הדיפלומטי הצר הותירו לקובעי המדיניות טווח פעולה מצומצם ביותר, גם אם כלכלנים רבים, כמו ראש הבנק הפדראלי קארל אוטו פול, היו מעדיפים מעבר הדרגתי יותר. באופן דומה, חברת הנאמנות, שהוצעה לראשונה על ידי התנועה האזרחית ורק אחר כך נהייתה מנגנון הפרטה, מעולם לא הרוויחה ממכירת נכסים בבעלות ציבורית אלא נאלצה למכור חברות בהפסדים עצומים.¹⁷

במקום ליצור "נופים מלבבים", כפי שהבטיח הקנצלר קוהל, יישומה של כלכלת שוק סוציאלי גרם ל"משבר איחוד" של ממש במדינות החדשות.¹⁸ הסיבה שלא הובנה דיה להלם ההסתגלות הייתה מעבר כפול, מכלכלה ריכוזית ומתוכננת לכלכלת שוק, ומהגנה לתחרות גלובאלית, שחשפה את החולשה המהותית במדיניות האיחוד של מפעלים או חברות גדולות (ה-Kombinate) של גונתר מיטאג. מאחר שכושר הייצור של המזרח היה בערך כשליש מזה של המערב, רוב הסחורות המזרח גרמניות תומחרו לפתע במחירים שהוציאו אותן מהשוק. יתר על כן, סחר החליפין הקודם עם השכנות המזרח-אירופיות קרס כשהקומקון (COMECON), הארגון הכלכלי של מדינות הגוש המזרחי) התפרק, משום שאלה יכלו עתה לקנות מוצרים טובים וזולים יותר בשוק העולמי. בה בעת, צרכנים מזרח גרמנים תרמו לאסון כשדחו את הסחורות שייצרה מדינתם לטובת סחורות מערביות באריות מושכות יותר, שרק לעתים היו באיכות טובה יותר. התוצאה הייתה תהליך מסיבי של התפרקות התעשייה, במהלכו נסגרו תוך השנתיים הראשונות כשני שלישי מהמפעלים במזרח גרמניה.¹⁹

השלכות הולם האיחוד על רמת החיים במזרח היו פרדוקסליות שכן נשלו בהן אובדן מקומות עבודה ועלייה בצריכה. ההתמוטטות הראשונית של התעשייה הפורדיסטית הכבדה והחלפתה בתעשיות שדרשו פחות כוח אדם הובילה לצניחה בכוח העבודה, מ-8.9 מיליון ל-5.8 מיליון עובדים. כיוון ששיעור מבקשי העבודה בקרב המזרח גרמנים היה גדול מאשר בקרב המערב גרמנים, התוצאה הייתה אבטלה מבנית בשיעור הגבוה פי שניים מזה המערבי, תופעה שהגיעה לשיאה ב-1997, ושוב ב-2004/5 כשיעור מבקשי העבודה במזרח גרמניה הגיע ל-19%, פי שניים משיעור האבטלה לשעבר במערב גרמניה. נתון זה אפילו לא כלל אנשים בתוכניות להשמה מקצועית (משרות ה-ABM הידועות לשמצה) או אנשים שנאלצו לצאת לפרישה מוקדמת, תופעה שהשפיעה על נשים יותר מאשר על גברים. מערכות הביטוח הלאומי של המערב ריכזו את המכה של אובדן מקומות העבודה בהעברה מסיבית של קצבאות ללקוחות חדשים שלא שילמו להן. בלחצם של האיגודים המקצועיים עלתה רמת השכר במזרח לכ-4/5 מזו המערבית והעלתה את כוח הקנייה במדינות החדשות. מחאות חברתיות נמנעו בדרך כלל משום שתוך זמן קצר יכלו המזרח גרמנים לרכוש מוצרי צריכה באותה רמה כמו דודניהם מהמערב.²⁰

תהליך הרבקה הפערים שהתחולל היה אמנם דינמי בתחילתו אך נכלם בסופו של דבר והתמונה שהתקבלה היא של אזור גרמני נחשל שנותר תמיד מאחור. על מנת להפיק רווח חדשה בכלכלה חנכה ממשלת קוהל את קרן איחוד גרמניה (Solidaritätsfond) והעלתה את מס ההכנסה בשיעור של 7.5%, העלאה שמימנה העברה של 2 טריליון אירו למדינות החדשות. כספים אלה שימשו לתיקון תשתיות, לשיפוץ מבני מגורים ולבניית רשת ביטחון כלכלית ובכך חוללו צמיחה מואצת שנמשכה עד לסוף שנות התשעים. אך לאחר התפוצצות בועת ההי-טק הפסיקה התעשייה המזרח גרמנית להתרחב. הפער בכוח הייצור נותר ב-3/4 ורמות הייצור נותרו 4/5 מאלו של גרמניה המערבית לשעבר. החקלאות אמנם הצליחה מאוד, הודות לשטחים הגדולים שהשאירו מאחוריהם הקואופרטיבים החקלאיים (ה-LPG), המקבילה המזרח גרמנית לקולחוזים הסובייטיים), אך רבים מהעסקים הקטנים החדשים נכשלו ורוב רובה של התעשייה המודרנית נותר בשליטה מערב גרמנית. ערים שהתפרקו מתעשיותיהן, כמו הויירסוֹרְדָה (Hoyerswerda), ואזורים חקלאיים רבים, איבדו אוכלוסייה שעזבה, במיוחד צעירות רבות. ועם זאת, סביב ערים אחרות, כמו לייפציג, דרזדן, ינה וברלין, לא זו בלבד שהצמיחה לא הראתה כל סימני דעיכה, היא אף המשיכה בדינמיות חדשה.²¹

התחזיות באשר לכלכלה המזרח גרמנית עדיין אינן ברורות והן מצביעות על דפוס מקוטע של התפתחויות מנוגדות. חלק מאכזבה זו יש לייחס בוודאי למורשתה של גרמניה המזרחית שהייתה הרבה יותר גרועה מהמשתמע מן הטענה למקום העשירי ברשימת המדינות המתועשות. אך חומרתן של בעיות ההסתגלות נבעה גם מניצחון הפוליטיקה על הכלכלה:

תשוקתם של המזרח גרמנים לנגישות מיידית לשגשוג המערבי הביאה להחלטות כמו שער החליפין המופרז והעלייה המהירה במשכורות, אשר פגעו בכוח התחרות של המזרח. נתונים סטטיסטיים מצטברים אמנם מצביעים על הנצחתו של הפער בין מערב למזרח, אולם נתונים על פי אזורים חושפים דפוסים מנוגדים של הידרדרות באזורים מסוימים לעומת צמיחה ממשית באחרים. כדי לעצור את הנבואה המגשימה את עצמה אודות הצטמצמות עתידית צריך יהיה להפוך על פניו את הדימוי השלילי שמנציחה התקשורת ולספר יותר סיפורי הצלחה מזרח גרמניים. למעשה, במונחי גמישות תעסוקה, המזרח כבר גמיש ומקדים את המערב בהסתגלות לתחרות גלובאלית.²²

3. מהפך חברתי

תמונתו של המהפך החברתי אף היא תמונה מעורבת: בסתיו 1989 ציפו אנשים לגלות דמיון ביניהם אך ציפייה זו פינתה את מקומה להכרה בהבדלים שנוצרו עקב ארבעה עשורים של התפתחות נפרדת. כפי שמראות תמונות האנשים הרוקדים על חומת ברלין, הפגישות הראשונות היו לעתים קרובות מלאות שמחה, זרים גמורים חיבקו זה את זה ואנשים אפשרו לעצמם לאחות קשרים אישיים שהיו מנותקים זמן רב כל כך. אך המחסום שהוסר הראה גם עד כמה התרחקו גרמנים משני צדי מסך הברזל אלה מאלה באורח חייהם ובערכיהם, בעקבות התנסויותיהם הקומוניסטיות או הדמוקרטיות. יתרה מזאת, המפגש לא היה בין שווים, שכן המערב גרמנים היו דומיננטיים יותר פוליטית וכלכלית ודחקו את המזרח גרמנים לתפקיד הקרובים העניים.²³ אפילו בקרב הפמיניסטיות התגלו אי הבנות עמוקות, היות והפעילות המערב גרמניות היו רדיקליות יותר להלכה במאבקן לשחרור, ואילו נשי גרמניה המזרחית היו מתקדמות ועצמאיות יותר באורח חייהן בפועל.²⁴ התגובות החברתיות לאיחוד נעו בין הסתייגות מתגוננת לבין רצון עז לחקור את ההבדלים.

ההתמודדות עם התמערבות החברה המזרח גרמנית הצריכה הסתגלות כואבת למעבר מקולקטיביזם לאינדיווידואליות, הן בהתנהגות והן מבחינת התקוות לעתיד. עם סופה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית, הקולקטיב המהולל של דיקטטורת הרווחה, חברות בארגונים התבטלה ומוסדות כמו מרפאות נעלמו, וסילקו כך מעטפת מגינה. לפתע נאלצו אזרחיה החדשים של הרפובליקה הפדראלית של גרמניה להתמודד עם תחומי אחריות חדשים כגון מילוי טפסי מס הכנסה וטפסי ביטוח חיים, והצורך לעמוד מול שידוליהן של חברות האשראי לצרכן, פן יביאו עצמם לפשיטת רגל. חלק גדול ממנגנוני ההתמודדות שרכשו לעצמם נהיה חסר תועלת, משום שקשרים אישיים ופרוטקציה (ויטמיץ פי), שאפשרו משא ומתן על כללי המערכת הדיקטטורית, לא היו שימושיים יותר. בניגוד להתנהגות המזרח-גרמנית המצטנעת, ההתנהגות בגרמניה המערבית שאחרי 1968 העניקה ערך רב ליכולתו של

אדם לעמוד על דעתו ולסגנון חיים דרמטי - דרך התנהגות שנראתה מוזרה ובלתי רלוונטית. סיפורים אוטוביוגרפיים, כמו אלו של יאנה הנזל או אינגו שולצה, מתארים את הקשיים להתמודד במקום הזה, שחלים בו כללים אחרים.²⁵

ברומה למהפכים היסטוריים אחרים, גם איחוד גרמניה הפך היררכיות חברתיות על פניהן ויצר כך הן מנצחים והן מפסידים. כצפוי, נפילתו של משטר ה-SED עלתה לדרגים הבכירים במפלגה, לקצינים בצבא העם, לאנשי שירותי הביטחון ולעובדים אחרים של מוסדות השלטון בזכויות היתר שלהם. גם אינטלקטואלים רבים נעקרו ממקומם בתהליך התמורה המוסדית כשפוטרו בשל מעורבותם הפוליטית, חוסר כישרון או היעדר מימון ציבורי - ואז הפכו לדוברי הקיפוח המזרח גרמני.²⁶ בה בעת, למתנגדי המשטר הקודם, לחברי כנסיות פעילים או לבעלי מקצוע בורגנים שסבלו תחת הדיקטטורה של ה-SED ושרדו, ניתנה כעת ההזדמנות להתקדם למשרות הנהגה, שקודם נמנעו מהם. בני דור הביניים הם אלה שהתקשו ביותר להסתגל, אך אלו שהתקברו לגיל פרישה נהנו מהפנסיות הגבוהות יותר ולבני הדור הצעיר נפתחו אפשרויות חדשות ללמוד ולטייל. אליטה חדשה של אנשי עסקים, אנשי מקצוע ופוליטיקאים מצליחים ניצבה אפוא מול דור הקרבנות המרירים של המהפך.²⁷

העברתם של מוסדות מערב גרמניים למזרח הייתה הכרחית ובעייתית כאחת, כיוון שהיה צורך להתאים את המוסדות המזרח גרמניים לתבנית הלאומית ועם זאת חלק מן המוסדות שיובאו כבר נזקקו הם עצמם לרפורמה. כך, למשל, האקדמיה העצומה למדעים של גרמניה המזרחית פורקה ליחידות קטנות יותר, על מנת להתאים את מכונה למבנה המבוזר של גופים אקדמיים של גרמניה המערבית, כגון מקס-פלנק, הלמהולץ או לייבניץ, ותוך כדי כך פוטרו אנשי סגל עודפים. באופן דומה, הדמוקרטיזציה שעברו האוניברסיטאות ואשר שבה והפכה אותן לתחרותיות בזירה הבינלאומית, הושגה במחיר פיטורי חברים רבים מהסגל המזרח גרמני והעסקת מערב גרמנים חדשים. במהלך שידוד מערכות זה נסגרו מוסדות רבים מדי שדבקה בהם רוח ה-SED, כגון מרכזי נוער ובתי תרבות, שאותם היה כדאי לשמר. מעט מאוד ממורשתה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית השתמר, כמו טקס החניכה החילוני שהחליף את הקונפירמציה הדתית (ה-Jugendweihe). למרבה האירוניה, עשר שנים מאוחר יותר, בעקבות רפורמות כלל-גרמניות שנדרשו כבר זמן רב, חזרו והופיעו שוב באדרת חדשה אחדים מן המוסדות שהתפרקו, כמו מרפאות חינוך או מרכזי טיפת חלב.²⁸

אם כן, האם הפכה הרפובליקה הפדראלית המורחבת, כפי שטוענים מבקרים רבים, ל"מדינה אחת עם שתי חִבְרוֹת"? מצד אחד, סמנים חברתיים מסוימים מצביעים על פער מתמשך: המזרח גרמנים נוטים להיות פחות מבוססים כלכלית מהמערב גרמנים וב-2005 עמד שיעור העוני בקרבם על 17%, לעומת 12% בקרב המערב גרמנים. בתחילה קיימו נשות המזרח שביתת לידה וכך הורידו את שיעור הילודה שלהן אפילו מתחת לזה של עמיתותיהן מן המערב. אמנם

מאז 1990 עברו 1.5 מיליון מערב גרמנים למזרח, אך 50,000 יותר מזרח גרמנים עוברים למערב מידי שנה ומצמצמים את האוכלוסייה באזורים שלמים. לעומת זאת, תוחלת החיים במזרח עלתה בכעשור מאז האיחוד, נתון שמצביע על שיפור במצב הבריאות. יתר על כן, ההכנסה הממוצעת למשק בית במזרח מתקרבת לזו שבמערב, והבעלות על מוצרי צריכה בני קיימא נהייתה למעשה שווה. כתוצאה מכך, התוצאות בסקרים הבחנים מדדי שביעות רצון ומדדים אחרים מתקרבות זו לזו במזרח ובמערב. הראיות מצביעות אפוא על צמצום פערים בתהליך ארוך טווח ואיטי של אינטגרציה.²⁹

4. התנגשות תרבותית

התגובה התרבותית להתעוררות הדמוקרטית הייתה אף היא אמביוולנטית ביותר כיוון שהאינטלקטואלים הובילו את המחאה אך האזרחים שהתעוררו רחו את תקוות האינטלקטואלים למציאת "דרך שלישית". המאבק נגד צנזורה הביא לגל יצירתי של סיסמאות שנקראו בקול, כרזות משעשעות והצהרות ביקורתיות - פורקן לתסכול בן עשרות שנים בשל הגבלת חופש הביטוי בידי ה-SED. רוקיסטים, שחקנים וסופרים היו בין הראשונים שקראו לביטול הצנזורה והוקיעו את השכבה השלטת הזקנה באמצעות סאטירה. אך עם התפרקותם של מוסדות כגון אגודת הסופרים, אשר הבטיחו את הכנסתם של הסופרים וזכויות יתר נוספות, נעלמה תמיכת המדינה בתרבות והיוצרים ואנשי העט מצאו את עצמם נתונים לחסדי שוק בלתי מוכר ליצירה תרבותית. יתרה מזו, תחייתו של דיון ציבורי פתוח נטלה מהם את מעמדם המיוחד ברפובליקה הדמוקרטית של גרמניה כשופר העם וכמצפונה של המפלגה השלטת.³⁰ בסופו של דבר, הפרויקט שלהם, הדמוקרטיזציה של הסוציאליזם, פינה את מקומו לדרישות הציבור לכלכלת שוק סוציאלית בסגנון מערבי.

אחת מתוצאותיה האירוניות של השתלשלות המהפך הייתה דחיקתם של האינטלקטואלים המזרח גרמנים לשולי התקשורת והממסד התרבותי הלאומי בגרמניה. כיוון שקהל הקוראים המזרח גרמני העדיף את העיתונות הצהובה, את ה-Bild או ה-Super-Illu הנוצצים, ונטש את ביטאוני המפלגות, אלה נאלצו להיסגר. תאגידי חדשות מערב גרמניים קנו עיתונים, תחנות רדיו ותחנות טלוויזיה מזרח גרמניים, וטיהרו את הנהגתם מכוח אדם קומוניסטי, אם כי עיתונאים מזרח גרמנים מן השורה שרדו בדרך כלל. הקונגולמרטים האזוריים החדשים סיפקו טעם תקשורת מזרח גרמני פרובנציאלי. כמה מכוכבי גרמניה המזרחית, כמו קורט מזור, אמנם נהנו מהליברליזציה, אך אמנים אחרים איבדו את משרותיהם הבטוחות לטובת חופש ביטוי אמנותי גדול יותר. מאחר שרב הקוראים המערב גרמנים גילו עניין מתון בלבד במתרחש במדינות החדשות, העסיקו העיתונים ואמצעי התקשורת המובילים רק מזרח גרמנים מעטים, כמו פרידריך דיקמן. רבים מכלי התקשורת שנוסדו בגרמניה המזרחית ב-1989 ואשר

לא היו מורגלים לתחרות בשוק החופשי, כמו Die Andere, קרסו וכך גילו מזרח גרמנים רבים שלקולותיהם קשה להישמע בדיונים לאומיים.³¹

את ההתעמתות עם העבר, דהיינו עם הדיקטטורה של ה-SED, סיבכה ההחלטה להתמודד עם הקומוניזם באופן עקבי יותר מאשר עם הנציול-סוציאליזם. כיוון שסופרים בולטים, כמו כריסטה וולף, הגנו על הסוציאליזם בו בזמן שניסו לערוך בו רפורמה, תקפו מבקרי ספרות מערב גרמנים בחריפות את חוסר יכולתם של סופרים מהמזרח להתרחק מן המשטר בדרך של מאבק ספרותי (Literaturstreit) אמיתי. חילוקי הדעות הסלימו באמצעות הטקטיקה של חשיפת שערוריות השטאזי, כאשר התגלה שגם משוררי אוונגרד וחביבי החוגים הבהמיים של פרנצלאואר ברג, כמו ששה אנדרסון, עבדו בשירות המשרד לביטחון המדינה.³² רבים ממתנגדי המשטר ומקרבנותיו, אשר סבלו רבות בבתי כלא כמו הוהנשנהאוזן (Hohenschönhausen) או באוצן (Bautzen), הוקיעו את הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית כמדינה בלתי לגיטימית שלא כיבדה את שלטון החוק (Unrechtstaat). יתרה מזו, ועדת חקירה של הבונדסטאג קיימה שתי סדרות של שימועים שזכו לפרסום נרחב כדי להתמודד עם דיקטטורת ה-SED. לא פלא אפוא שלנוכח פרסום שלילי רב כל כך חשו מזרח גרמנים רבים מותקפים כאשר ההיסטוריה האישית שלהם זכתה בדיעבד לקיתון של בז.³³

אין זה מפתיע שהאכזבה מהבעיות שעורר המהפך והתרעומת כלפי הגינוי הכוללני עוררו כמיהה נוסטלגית לגרמניה מזרחית אידיאלית, כמיהה שכונתה Ostalgie. אובדנם של חפצים מוכרים שהיו חלק מהתרבות החומרית וקשיי ההסתגלות למערכת מערבית בלתי מוכרת גרמו למזרח גרמנים רבים להיזכר בחיבה בחייהם הקודמים. כמבט לאחור, גרמניה המזרחית שנראתה פעם אפורה נתפסה עתה כמנחמת, כך שאפשר היה לזכור אפילו את העמידה המעצבנת בתור כ"קהילה סולידרית". במהרה גילו אנשי עסקים שהם יכולים להרוויח כסף רב אם יפנו לחובבי הרוק המזרח גרמני, ימכרו סחורות מזרח גרמניות מחודשות בחנויות מיוחדות (Ostshops) וייתחשו לרפובליקה הדמוקרטית של גרמניה כאל פארק היסטורי מפחיד משהו.³⁴ למרבה האירוניה, מסחורם של געגועים אלה יצר מעין זהות מזרח גרמנית שלאחר המוות, שניזונה מגאוה פגועה. עם זאת, הטענה כי נוסטלגיה מזרחית זו התגבשה לכדי אתניות מזרח גרמנית חדשה היא טענה מופרזת, כיוון שרוב אזרחיהן של המדינות החדשות הגיעו לגרמניה הפדראלית כסכסונים וכן הלאה.³⁵ גם מערב גרמנים הגיבו להיעלמותה של גרמניה המערבית הקודמת בנוסטלגיה מערבית (Westalgie).

דווקא תחרות זו היא שהפכה את גרמניה המזרחית שנעלמה לכזר פורה להפקות תרבות, החל מניסיונות ספרותיים וכלה באירועים תקשורתיים והנצחות. באופן כמעט ריטואלי קראו מבקרי האיחוד, כדניאלה דאהן, נגד אפליית המזרח, בעוד מגיניו, כמו ריכרד שרדר, האשימו את ה-SED בכל הבעיות העכשוויות.³⁶ בה בעת, סופרים כמו אוֹנה טלקמפ פרסמו ביצירות

מופת יומרניות כמו Der Turm³⁷ את זיכרונותיהם האמביוולנטיים כמי שגדלו ברפובליקה הדמוקרטית הגרמנית המתפרקת. קולנוענים הציגו ייצוגים ספק אירוניים, ספק דרמטיים של המציאות בגרמניה המזרחית בסרטים מצליחים כמו "להתראות לנין" או "חיים של אחרים", סרטים שהצליחו לתאר כמה מהחלומות וההתפכחות של הקומוניזם. בימים אלה הפך משטר ה-SED לאופרת סבון טלוויזיונית לכל המשפחה ושמה Weissensee, עובדה שמצביעה על כך שהנושא אינו רגיש מכדי להפוך לבידור.³⁸ ועם כל זאת, זכרה של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית כפי שהוא נתפס בידי הממשל הפדראלי והסנאט הברלינאי יישאר, ככל הנראה, שנוי במחלוקת בשל המסרים הסותרים שהוא טומן בחובו.³⁹

5. נורמליזציה בינלאומית

בניגוד לקשיים בהשגת "איחוד פנימי", השפעת האיחוד על מהלכה של מדיניות החוץ הגרמנית הייתה מתונה יותר. בתחילה, החיזיון של רפובליקה פדראלית גרמנית מורחבת עורר מחדש בקרב אליטות פוליטיות ובעלי טורים בישראל, בריטניה, צרפת, פולין וארצות רבות אחרות פחדים היסטוריים מפני שאיפות התפשטות גרמניות. אך התמונות השמחות של נפילת החומה עוררו תגובות אוהדות בקרב העמים השכנים. יתר על כן, מתנגדי משטר מזרח אירופים הבינו שדרכם לאירופה עוברת דרך גרמניה מאוחדת.⁴⁰ בעוד שנשיא ארה"ב, ג'ורג' בוש, תמך באיחוד מלכתחילה, הרי שכדי לקבל את תמיכתו של פרנסואה מיטראן נדרשו עבודת שכנוע מאמצת והבטחה למטבע משותף, וכדי לשכנע את המנהיג הסובייטי מיכאיל ג'ורצ'וב לתמוך בזכות הגרמנית להגדרה עצמית ובהצטרפות גרמניה המאוחדת לנאט"ו היה צריך להציע לו סיוע כלכלי. בסופו של דבר נוצלו דיוני השתיים פלוס ארבע, בין הגרמניות (שתיים) לבין ארבע המעצמות שכבשו את גרמניה בסיומה של מלחמת העולם השנייה (ארה"ב, ברייה"מ, צרפת ובריטניה), כהזדמנות לפתור סוף כל סוף את "הבעיה הגרמנית", על ידי חזיתות מוסכמות, שלילת נשק אב"כ וצמצום משמעותי של גודלו של הצבא הפדראלי.⁴¹

אפילו לאחר האיחוד העדיפה הרפובליקה הפדראלית המורחבת לנהוג כ"מעצמה אזרחית", להימנע מפעולות כוחניות חד צדדיות ולקדם שיתוף פעולה בינלאומי.⁴² מצד אחד, תושבי מערב גרמניה עברו אחרי מלחמת העולם השנייה תהליך של דה-מיליטריזציה, עד כדי כך שרוב הצעירים התנגדו לשירות צבאי, אפילו בצבא מאוחד כמו הצבא הפדראלי שראה את עצמו כ"אזרחים במדים". ומצד שני, תנועת השלום המזרח גרמנית דחתה את המיליטריזם הקומוניסטי של הצבא המזרח גרמני ותעמולת השלום של ה-SED כנגד המערב הותירה מורשת של חשדנות כלפי נאט"ו.⁴³ כל עוד הייתה גרמניה המערבית "מדינה ריבונית למחצה", היא יכלה להסתתר מתחת למטרייה הגרעינית האמריקנית ולהעדיף לפעול להשגת מטרותיה באמצעות משא ומתן, ואם היה צורך, באמצעות דיפלומטיה פיננסית. בניגוד לקיסרות

האסרטיבית או לרייך השלישי האגרסיבי, מדיניות החוץ של הרפובליקה הפדראלית של גרמניה התאפיינה אפוא בתרבות של שיתוף פעולה רב-צדדי והתייעצויות עם נאט"ו או עם האיחוד האירופי. גרמניה דחתה את מורשתה השתלטנית ואימצה את קידום השלום.

הרפובליקה הפדראלית, בתגובה לציפיות הבינלאומיות, פירשה מחדש בהדרגה תפיסות אלה, בתהליך שהוביל ל"נורמליזציה" איטית הכרוכה בקבלת יותר אחריות. חלק מהבעיה היו האיסורים בחוקה הפדראלית, שנוסחה למנוע מלחמת עולם נוספת והתירה אך ורק השתתפות בנקיטת אמצעי ביטחון קולקטיביים ושימוש בכוח במצבים של הגנה עצמית (סעיפים 24 ו-87a). בון אמנם סירבה להצטרף למלחמת המפרץ הראשונה אך בית המשפט העליון קבע ב-1994, על מנת לאפשר שמירה על השלום במדינות הבלקן, שמותר לחיילים גרמנים להשתתף בפעולות של ביטחון קולקטיבי כל עוד אישר רוב בכונדסטאג את הצבתם, ככל מקרה לגופו, כמו במקרה של כוח הייצוב (SFOR) שמימנו הייתה לייצב את בוסניה. כאשר משבר קוסובו עימת את הממשלה האדומה-ירוקה עם הדרישה לאשר לחימה, השתמש שר החוץ פישר בסיסמא "אשוויץ - לעולם לא עוד" כדי לטעון שאסור לגרמנים לגלות סובלנות לרצח עם המתרחש על ספם. עם זאת, שליחת חיילים לאפגניסטן הוצדקה בתחילתה כ"פעולת שיקום" ונתרה שנויה במחלוקת כשנראתה יותר כמלחמה.⁴⁴

על אף שחזרה ללבה של אירופה, המשיכה גרמניה המאוחדת לראות את עצמה כ"מעצמת ביניים" שפועלת באופן אזורי יותר מאשר גלובאלי. אין ספק כי סגנונו של גרהרד שרדר היה אסרטיבי מזה של הלמוט קוהל, כשדיבר בגלוי על "אינטרס לאומי" וחתר להשגת מושב קבוע במועצת הביטחון של האו"ם. בדיונים על תקציב האיחוד האירופי, הקואליציה האדומה-ירוקה כבר לא הסכימה ברצון להציע עוד כסף גרמני כדי להגיע לפשרה. כך גם סירבה ברלין להצטרף למלחמת המנע נגד עיראק שבה פתח הנשיא ג'ורג' בוש הבן, משום שראתה "נשק להשמדה המונית" או את אל-קאעדה כעילות קלושות מדי. היא העדיפה במקום זאת ליצור יחד עם צרפת, רוסיה וסין קואליציה של מדינות סירוב. בנסיבות שלאחר המלחמה הקרה השתדל הממשל הגרמני בכל מאודו לתווך בין מוסקבה וושינגטון כדי להמשיך את מעורבותו של הממשל הרוסי בקהיליה הבינלאומית.⁴⁵ הקנצלרית אנגלה מרקל אמנם נדמית פחות אסרטיבית בהופעתה אך גם היא הוכיחה את נחישותה בקידום עמדות גרמניות.

האם תלמד הרפובליקה הפדראלית בסופו של דבר למלא תפקיד מוביל באירופה המתאחדת? יש כמה וכמה סיבות נגד עלייתו של "רייך רביעי"⁴⁶, אפילו בצורה מיטיבה יותר. ההיסטוריה של שני ניסיונות כושלים גרמה לארצות השכנות לחשוש מכל ניסיון להוביל; הצורך להתמודד עם השלכות האיחוד והגלובליזציה אינו מותר לגרמניה משאבים לעשות זאת לבד; והצבא הגרמני אינו מתאים לשמש גרעין מרכזי של הגנה משותפת בשל גודלו המוגבל והיעדרו של נשק גרעיני. עם זאת, יש כמה גורמים המצביעים על כך שגרמניה הופכת ל"מעצמה אזורית"

נורמטיבית שמשמשת בכוח נורמטיבי: הרפובליקה הפדראלית של גרמניה היא בעלת הכלכלה הגדולה ביותר באירופה והיא עדיין כוח תעשייתי רב עצמה; כששיתוף הפעולה הצרפתי-גרמני מבוסס על יסודות משותפים הוא מושך אחריו חברות אחרות באיחוד האירופי; ויציבותה של התגובה להתמוטטות הכלכלית של ארה"ב ובריטניה ולמשבר החוב של יוון - ראוייה לשבח. אם תצליח לנסח אינטרסים אירופיים משותפים, צפויה השפעתה של ברלין לגדול.⁴⁷

6. האיחוד כתהליך

באופוריה שלאחר נפילת החומה הניחו גרמנים רבים, כדבריו הקולעים של ווילי ברנדט, ש"כעת מתאחים השייכים זה לזה". די בהסרת מחסום הבטון המכוער וחיתוך קילומטרים רבים של גדרות תיל כדי לאחד אוטומטית את שני חלקי הארץ שהופרדו. ציפייה רווחת זו התבססה על תקווה נאיבית משהו לכינונה המחודש של אחדות בסיסית קיימת, ולא על הערכה מפוכחת של השפעת ההתפתחות הנפרדת בשני גושים עוינים זה לזה במהלך ארבעים השנים שלפני האיחוד. הריסת החומה, פתיחת מעברי גבול חדשים, איחוי פסי רכבת חלודים, פתיחת המחודשת של רחובות מכוסי עשב, שיפוץ גשרים רקובים, ובקצרה, חיסול השרידים הפיסיים של החלוקה - כל אלה התבררו כחלק הקל ביותר בתהליך.⁴⁸ אך מחיקת ההשפעות החברתיות, המוסדיות והנפשיות של חיים בשתי מערכות מנוגדות אידיאולוגית התבררה כעניין מסובך הרבה יותר. המעבר מדיקטטורה קומוניסטית שעברה מן העולם לדמוקרטיה צעירה העושה את צעדיה הראשונים במזרח של מרכז אירופה, זהו מהפך שיאריך כמה עשורים.

בניגוד למאבקים בארצות השכנות, המהפך הגרמני היה מיוחס ובעייתי כאחד, כיוון שלבש צורה של איחוד לאומי. בניגוד לציפיותיהם של מזרח גרמנים רבים, צירופן של חמש המדינות החדשות לרפובליקה הפדראלית לא היה מיזוג של שווים כי אם שילובה של מדינה מרוששת אל תוך מערכת מצליחה שידה הייתה על העליונה במלחמה הקרה. משמעותה של התמורה כאיחוד הייתה העברת דפוסים, מוסדות ואפילו אליטות מערביות אל המזרח ולא פתח למזרח גרמנים למצוא "דרך שלישית" או לתרום את מורשתם הייחודית לתערובת חדשה.⁴⁹ אין ספק שההצטרפות לרפובליקה הפדראלית של גרמניה סיפקה קיצור דרך מפתה לשגשוג חומרי ולחירות פוליטית, אלא שאפשרות זו, שלא הייתה נתונה לארצות שכנות, גבתה מחיר כבד בהתפרקות התעשייה ובפטרונות מערבית. מזרח גרמנים יכלו לרכוש מהר יותר מוצרי צריכה, לקבל זכויות אדם ולהשתתף בפוליטיקה, אולם הם גם מצאו את עצמם בתפקיד נזקקים, כשהם חיים על כספים שמועברים מהמערב.

מבקרי השיטה העדיפו אמנם מעבר איטי יותר באמצעות מיזוג מכוון בין שווים, אך ממשלת קוהל והבוחרים המזרח גרמנים דחו חלופה זו מכול וכול. אין ספק כי האיחוד באמצעות סעיף

הערות:

1. 20 Jahre Einheit, *Tagesspiegel*, 2. Oktober 2010, וכן סדרת סיפורי החיים באותו עיתון. השו"ע: Geheimakte Deutschland, *Spiegel*, 27. September 2010
2. שם, וכן Raj Kollmorgen, Diskurse der deutschen Einheit, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30-31/2010: 6-13
3. Hans-Joachim Maaz, *Der Gefühlsstau. Psychogramm einer Gesellschaft*, München 2010, 2. Auflage; Arnulf Baring, *Deutschland gehört nicht nur den Deutschen*, Stuttgart 2007
4. Klaus Schroeder, *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*, München 2006
5. Richard Schröder, *Die wichtigsten Irrtümer über die deutsche Einheit*, Freiburg 2007
6. Daniela Dahn, *Wehe dem Sieger! Ohne den Osten kein Westen*, Reinbeck 2009
7. Konrad H. Jarausch, The Federal Republic at Sixty: Popular Myths, Actual Accomplishments and Competing Interpretations, *German Politics and Society*, 28 (2010), 10-29
8. Wolfgang Merkl, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden 2010, 2. Auflage
9. Manfred Görtemaker, *Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung*, Berlin 2009
10. Wolfgang Schluchter und Peter E. Quint (Hrsg.), *Der Vereinigungsschock. Vergleichende Betrachtungen zehn Jahre danach*, Weilerwist 2001
11. Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification*, Ronald Speirs und John Breuilly (Hrsg.), *Germany's 1815-1871* Princeton, 1963. *Two Unifications: Anticipations, Experiences, Responses*, New York 2005
12. Ilko-Sascha Kowalczyk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR*, München 2009
13. Lothar de Maiziere, „Ich will, dass meine Kinder nicht mehr lügen müssen“. *Meine Geschichte der deutschen Einheit*, Freiburg 2010. היבט זה של האיחוד נלקח לעתים קרובות כמוכר מאליו.
14. Russel Dalton and Willy Jou, Is there a single German Party System? in Jeffrey J. Anderson and Eric Langenbacher, eds., *From the Bonn to the Berlin Republic: Germany at the Twentieth Anniversary of Unification*, New York 2010, 251-269
15. Klaus Schroeder, Deutschland nach der Wiedervereinigung *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30-31/2010
16. Rolf Reissig, Von der privilegierten und blockierten zur zukunftsorientierten (Transformation *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30/31 (2010)

146 של החוקה הפדראלית היה מאפשר דיון כלל גרמני על חוקה חדשה, שהיה יכול לשאוב רעיונות חדשניים מ"השולחן העגול". כמו כן, עיכוב בהחלפתו של המטבע המזרח-גרמני במארק המערב-גרמני, בחירת שער חליפין נמוך יותר או נקיטה במדיניות תעשייתית היו עשויים לשמר יותר מהתעשייה המזרח גרמנית ולהגן על יותר משרות.⁵⁰ אך הסיבות למעבר המהיר נראו בסופו של דבר משכנעות: מצד אחד, משמעותו של חוסר היציבות בכריה"מ הייתה שיש רק חלון הזדמנויות דיפלומטי מוגבל שעלול להיטרק בכל רגע אם גורבצ'וב יודח. מצד שני, אזרחי מזרח גרמניה שקופחו עשרות שנים לא רצו לחכות עוד יותר לרמת החיים המערבית. איחוד מהיר סיפק להם הזדמנות של פעם בחיים לעבור לארץ חדשה בלי לעזוב בפועל את ביתם.⁵¹

למעלה מעשרים שנה מאז המהפכה השקטה תוצאותיו של איחוד גרמניה מעורבות למדי: תקוות שלא התגשמו אך גם חששות שהופרכו. ברמה הפוליטית, נראה שהעברתם של מוסדות דמוקרטיים עובדת די טוב, ובתחום מדיניות החוץ, הרפובליקה הפדראלית המורחבת עדיין מעדיפה לנהוג כ"מעצמה אזרחית". סיבות לדאגה טמונות בהתמוטטותה של מרבית התעשייה המזרח גרמנית, בעזיבתם של אזורים הקופאים על שמריהם ובתחושה של מזרח גרמנים שהם אזרחים סוג ב'. מובן שקיימות גם דוגמאות מעודדות של יוזמות אזרחיות לחידוש הקשרים משני צדי מסך הברזל לשעבר, כמו ערים תאומות, מפגשי נוער, תחרויות סטודנטים וכן הלאה. אך אין להכחיש שגרמניה המאוחדת נשלטת בידי אליטות מערב גרמניות, שאמצעי התקשורת מתעלמים מנושאים מזרח גרמניים ושהפערים בעושר בין המדינות הוותיקות לחדשות עדיין קיימים. יתרה מזו, ההתנסויות השונות עדיין משפיעות על תגובות לסקרים בסוגיות כגון חירות או שוויון.⁵² האם פערים אלה יצטמצמו לרמה של הברזל או ש"החומה שבראש" תמשיך להתקיים ותפלא את הארץ, יותר כלפי פנים מאשר כלפי חוץ?

מתברר שביטול ההשפעות של עשרות שנות חלוקה וחישולה של אחדות מסוג חדש בין הגרמנים הוא תהליך ארוך, מלא שגיאות וקשיים בלתי צפויים. נפילת החומה הייתה רק הצעד הראשון בדרך שהשלמתה עשויה להימשך דור ואולי אף יותר. גם עלויות התמיכה המערב גרמנית במזרח הגיעו לסכום המדהים של 2 טריליון אירו, הרבה יותר משהיה הקנצלר קוהל מוכן להודות. רק לאחר השלמת ההעברה של מוסדות מערב גרמניים ניתן היה להתחיל ברפורמות נדרשות כמו מודרניזציה של האוניברסיטאות והחייאתם של מוסדות מזרח גרמניים כמו מרכזי טיפת חלב. בינתיים גדל דור חדש בלא זיכרונות אישיים של חלוקה, דור שבו מזרח גרמנים ומערב גרמנים חוברים זה לזה בתחושה של זהות משותפת, עניין שבלט מאוד בתקופת המונדיאל ב-2006.⁵³ כיוון שרק מיעוט קטן, הן של מזרח גרמנים והן של מערב גרמנים, מעוניין בהשבתה של החומה, האיחוד הפך למצב הנורמלי החדש. כדי לפתור בעיות חדשות כמו השתלבותם של מהגרים, יש לנצל בצורה בונה את ההזדמנויות הגלומות בו.

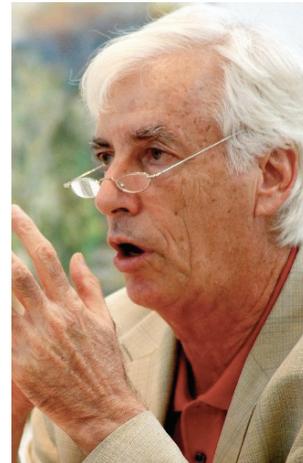
31. הרצאתו של ד"ר לויץ מוקה (Lutz Muecke) על הייצוג החסר של מזרח גרמנים באמצעי התקשורת, בדיאלוג על תקשורת בקוטונא/מערב-אפריקה בספטמבר 2010.
32. Bernd Wittek, *Der Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland. Eine Analyse des Streits um Christa Wolf und die deutsch-deutsche Gegenwartsliteratur in Zeitungen* Christa Wolf, *Stadt und Zeitschriften von Juni 1990 bis Ende 1992* (Marburg 1997).
der Engel oder The Overcoat of Dr. Freud, Frankfurt 2010
33. Andrew Beattie, *Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany*, New York, 2008, Konrad H. Jarausch, *Memory Wars: German Debates, about the Legacy of Dictatorship*, John Alexander Williams, ed., *Berlin Since the Wall's End: Shaping Society and Memory in the German Metropolis Since 1989*, Newcastle 2008
34. Dominic Boyer, *Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany*, *Public Culture* 18 (2006): 361-380. ראו גם מאמרו של דיטריך מולברג (Dietrich Mühlberg) על תרבות הוירטואליזציה.
35. Marc Howard, *An East German Ethnicity? Understanding the New Division of Unified Germany*, *German Politics and Society* 13 (1995): 49-70
Joyce M. Mushaben, ראו גם: *Unification and the Law of Unanticipated Consequences*, *German Studies Review* 33 (2010): 483-488
36. ראו ספריהם של דניאלה דאהן (Daniela Dahn) וריכרד שרדר (Richard Schröder) בהערות 5 ו-6.
37. Uwe Tellkamp, *Der Turm. Geschichte aus einem versunkenen Land*, Frankfurt 2008; Ingo Schulze, *Neue Leben. Die Jugend Enrico Türmers in Briefen und Prosa*, Berlin 2005
38. Bradley Prager, *Passing Time since the Wende: Recent German Film on Unification*, in *From the Bonn to the Berlin Republic*, 115 ff
39. Martin Sabrow und Irmgard Zündorf (Hrsg.), *Wohin treibt die DDR Erinnerung? Der Streit um eine Debatte*, Göttingen 2007 (Klaus-Dietmar Henke), וכן ספר בעריכת קלאוס-דיטמר הנקה (Klaus-Dietmar Henke).
העומד להתפרסם ועוסק בדרכים לזכור את החומה.
40. Harold James and Marla Stone, eds., *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification*, New York 1992; Renata Fritsch-Boumazel, *Europe and German Unification*, New York 1992
41. Alexander von Plato, *Die Vereinigung Deutschlands -- ein weltpolitisches Machtspiel*.
Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle, Berlin 2002
42. Hanns Maull, *Germany as a Civilian Power? The Foreign Policy of the Berlin Republic*, Manchester 2001
43. Kathleen Nawyn, *Striking at the Roots of German Militarism: Efforts to Demilitarize German Society and Culture in American occupied Baden Württemberg, 1945-1949*, Diss. Chapel Hill 2008; James Sheehan, *Where Have all the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*, Boston 2008

17. Wolfgang Seibel, *Verwaltete Illusionen. Die Privatisierung der DDR-Wirtschaft durch die Treuhandanstalt und ihre Nachfolger 1990-2000*, Frankfurt 2005
18. Jürgen Kocka, *Die Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*, Göttingen 1995
19. Holger Wolf, *German Economic Unification Twenty Years Later*, and Stephen J. Silvia, *The Elusive Quest for Normalcy: The German Economy Since Unification*; in *From the Bonn to the Berlin Republic*, 321 ff, 331 ff
20. Michael C. Burda, *Wirtschaft in Ostdeutschland im 21. Jahrhundert* *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 30/31 (2010)
21. Felix Ringel, *Hoyotopia allerorten? Von der Freiheit zu bleiben* *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30/31 (2010)
22. Rainer Land, *Ostdeutschland 1989 bis 2010 – fragmentierte Wirtschaftsentwicklung*, מאמר שהוצג בכנס האגודה ללימודים גרמניים, אוקלנד, אוקטובר 2010. ראו גם: Joyce M. Mushaben, *Be Careful What You Pray For: Employment Profiles among East and West Germans*, *German Studies Review* 33 (2010): 565-578
23. "Go, Trabi Go", סרטון של פטר טים מ-1991 ו-1992 מתמודדים בצורה אירונית עם קשיים אלה.
24. Ute Gerhard, „1989 und die Krise feministischer Politik“ השווי בין Ingrid Miethe, *Frauenbewegungen in Ostdeutschland: Angekommen in Europa*. לבין שני המאמרים הוצגו בכנס האגודה ללימודים גרמניים, אוקלנד, אוקטובר 2010.
25. Jana Hensel, *Zonenkinder*, Reinbek, 2002, und Ingo Schulze, *Simple Storys. Ein Roman aus der ostdeutschen Provinz*, Berlin 1998
26. Daniela Dahn, *Westwärts und nicht vergessen. Vom Unbehagen in der Einheit*, Berlin 1996
27. Martin Diewald, Anne Goedicke and Karl Ulrich Mayer, eds., *After the Fall of the Wall: Life Courses in the Transformation of East Germany*, Stanford, 2006) ראו גם את עבודת הדוקטורט של פולקר בנקרט (Volker Benkert) על סוגי מעבר שונים (Potsdam 2011).
28. Peer Pasternack, *Erneuerung durch Anschluss? Der ostdeutsche Fall ab 1990* וכן, Konrad H. Jarausch, *Säuberung oder Erneuerung? Zur Transformation der Humboldt-Universität 1985-2000*, Michael Grüttner, Rüdiger Hachtmann, Konrad H. Jarausch, Jürgen John and Matthias Middell (Hrsg.), *Gebrochene Wissenschaftskulturen. Universität und Politik im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2010, 309 ff, 327 ff. ראו גם: Helga A. Welsh, *Policy Transfer in the Unified Germany: From Imitation to Feedback Loops*, *German Studies Review* 33 (2010): 531-548
29. Hilary Silver, *The Social Integration of Germany since Unification*, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 183-206. ראו גם הנתונים ב: *Statistische Ämter der Länder; Von der Bevölkerung bis Wahlen - 20 Jahre Deutsche Einheit in der Statistik*, Bad Ems 2010
30. Thomas Goldstein, *Writing in Red: The East German Writers Union and the Role of Literary Intellectuals in the German Democratic Republic, 1971-90* (Diss. Chapel Hill 2010)

משה צימרמן

לא הרי חומה כהרי חומה

איחוד גרמניה ב-1990 נחשב לסימומו המוצלח של המאבק בחומה שחצצה בין מזרחה ומערבה של הטריטוריה שנותרה מן הרייך לאחר סיום מלחמת העולם השנייה. משנעלמה החומה פונתה הדרך להקמת גרמניה מאוחדת מחדש. בעיניים גרמניות ובעיניים המביטות בגרמניה היה זה סיפור הצלחה, שכן החומה זוהתה מאז 1961 עם איולת פוליטית ואף עם פשע פוליטי. אפילו מי שצייד בהענשת גרמניה על מה שחוללה בימי הרייך השלישי לא תמך בחומה וברעיון שמאחורי הקמתה. ברוח זו פנה הנשיא האמריקני רונלד ריגן למי שעמד בראש הגוש הסובייטי, מיכאל גורבצ'וב, וביקשו למוטט את החומה. וכשנוצרה שעת הכושר ההיסטורית, העם הגרמני שמשני צדי החומה, בסיועו של גורבצ'וב, אכן ביצע את המשימה.

מכאן לסיפור הישראלי: כאשר ניצחה ישראל במלחמת ששת הימים בשנת 1967, כבר עמדה חומת ברלין במקומה שש שנים וירושלים לא הייתה העיר היחידה החצויה על ידי חומה. בירושלים, לא כמו בברלין, אפשר היה עתה להרוס חומה. כך עשתה ישראל מיד לאחר המלחמה. הריסת החומה בירושלים לאחר הניצחון במלחמת ששת הימים אמנם עשויה הייתה להתפרש כצעד מקומי וכמהלך מעשי בלבד - הלא חומת ירושלים הוקמה לאחר מלחמת 48' אך ורק כדי להגן על התושבים מפני ירי מן הצד השני ולמנוע מעבר חופשי בין שתי אוכלוסיות עוינות. אולם אפשר היה לפרש את הצעד הזה כמרחיק לכת יותר - כצעד מודע בכיוון ההפוך לזה שנעשה לא מכבר בברלין - הריסת חומה בלב עיר ולא בניית חומה. מעבר למעשה של סילוק החומה נמצאה מחשבה, עדיין לא תכנית, על אפשרות של "איחוד" וחזרה אל ההיסטוריה, כמו בגרמניה לעתיד לבוא. אם כן, אפשר היה לכאורה לגזור גזרה שווה בין שני המקרים על בסיס ההנחה כי מדובר גם כאן בטריטוריה שהייתה מאוחדת - ארץ ישראל (או Palestine) - שתחזור להיות מאוחדת כתוצאה מהיעלמות החומה. מבחינה זו היה בנפילת חומת ירושלים גם משום איתות, עוד לפני שהחל מפעל ההתנחלות היהודית, כי חלוקת ארץ ישראל עברה ובטלה מן העולם ואת מקומה תתפוס "ארץ ישראל השלמה".

44. Beate Neuss, The 'Normalization' of Erhard Crome, *Deutsche Außenpolitik seit 1990*. Humanitarian and Military Missions Abroad. שני המאמרים הוצגו, בכנס האגודה ללימודים גרמניים, אוקלנד, אוקטובר 2010.
45. Joschka Fischer, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik*, Köln 2007; Max Otte, *A Rising Middle Power? German Foreign Policy in Transformation, 1989-1999*, New York 2000.
46. Edwin Hartrich, *The Fourth and Richest Reich*, New York, 1980; Jorge Semprun, *Blick auf Deutschland*, Frankfurt 2003.
47. Beverly Crawford, The Normative Power of a Normal State: Power and Revolutionary Vision in Germany's Post-Wall Foreign Policy, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 287 ff.; Christiane Lemke, Germany's EU Policy: The Domestic Discourse, *German Studies Review* 33 (2010): 503-516.
48. Hans-Herrmann Hertle, Die Berliner Mauer. Monument des Kalten Krieges, Bonn 2007; Leo Schmidt (Hrsg.), *Die Berliner Mauer. Vom Sperrwall zum Denkmal*, Bonn 2009.
49. Michael Richter, *Die friedliche Revolution. Aufbruch zur Demokratie in Sachsen 1989-1990*, Göttingen 2009, 2 Bde.
50. האשמה זו של מבקרי האיחוד, בהחמצת הזדמנויות, עדיין משפיעה על חלק ניכר מן העבודה האקדמית, אולם ראו: Eric Langenbacher, The Germans Must Have Done Something Right, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 397 ff.
51. Andreas Rödder, *Deutschland, einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung*, München 2009.
52. Jennifer Yoder, The Integration of Eastern German Political Elites since 1989, *German Studies Review* 33 (2010): 549-564.
53. Beatrice von Weizsäcker, *Die Unvollendete. Deutschland zwischen Einheit und Zweifelt*, Köln 2010, 255 ff.

מזרח גרמניה מפני הפשיזם המערבי. לכן היה כינויה הרשמי "חומת המגן האנטי פשיסטית". גם החומה שנבנית תחת השם "גדר ההפרדה" מוצגת כחומת מגן, מגן מפני הטרור הפלסטיני. בעיניים ישראליות נראית הטענה של מזרח גרמניה מופרכת בעוד הטענה הישראלית העכשווית - הגיונית ומתבקשת. אבל כשם שאפשר לומר שהבעיה של גרמניה המזרחית הייתה בשיטתה היא, שגרמה לאזרחיה לברוח למערב, כך אפשר לומר שיסודו של הטרור הפלסטיני במידה רבה במדיניות שאימצה ישראל מאז מלחמת ששת הימים. בשני המקרים, כמו במקרים רבים אחרים, החומה מנסה לכפר על טעות יסודית במדיניות של המדינה שבונה את החומה, ויחד עם זאת מבטאת חוסר נוחות באשר ללגיטימציה של השיטה כולה (בגרמניה המזרחית - השיטה הקומוניסטית, בישראל אחרי 67' - הכיבוש) וגם חוסר ביטחון של חברה. לטענה של מדינה להגנה עצמית יש, כמוכן, תוקף ביחסים הבינלאומיים, אך במקרים שלפנינו יש לה בעיקר ערך תעמולתי כלפי פנים. היא מצדיקה עבור אזרחיה שלה מדיניות ומציגה אותה כמדיניות של אין ברירה. כך היה בגרמניה המזרחית בין 1961 ל-1989 וכך זה גם בישראל מאז 2002.

כאשר החליטה ממשלת שרון ב-2002 על הקמתה של החומה, בתור תגובה מוצהרת לטרור הפלסטיני שפגע באוכלוסיית ישראל בתוך הקו הירוק, לא היה לאזכור חומת ברלין בשיח הציבורי הישראלי תפקיד מרתייע. עצם הסתרת החומה הנבנית מאחורי המושג "גדר" מנעה לכאורה בשיח הישראלי את העלאת האסוציאציה הזאת. אולם מן היום שבו החלו לראות בעולם ובישראל את אותם קטעים של חומה גבוהה ורצופה, כבר אי אפשר היה למנוע את האסוציאציה לחומת ברלין ואת אזכורה. זיכרון החומה הברלינאית כתריסר שנים אחרי נפילתה עוד היה טרי באירופה ובעולם המערבי. זיכרון זה טופח באינטנסיביות דווקא בגלל שחומה זו נפלה תחת לחצן של מדינות המערב. אכן, חומה שמבחינה ויזואלית דומה לזו שנפלה באירופה מעוררת באופן אוטומטי את האסוציאציה, לא רק בגרמניה משני הצדדים של החומה ההיא, אלא בכל מדינות המערב הגאות במהפכה ללא שפכות דמים שהתרחשה בסתיו 1989. מכיוון שכך, בסופו של חשבון אי אפשר לטעון באופן גורף כי אין דין חומה זו כדין החומה ההיא. יתר על כן, כשמצטרפות לתמונת החומה החדשה גם תמונות הצבא, ההפגנות והנשק המופעל על ידי הצד שבנה את החומה, קשה עוד יותר לעצור את זרם האסוציאציות: בסופו של חשבון מונעת החומה הישראלית לא רק מטרוריסטים פלסטינים לעבור מצד לצד, אלא גם ממבקשי עבודה פלסטינים או מחולים הנזקקים לטיפול רפואי בצד הישראלי של ארץ ישראל. כשם שהפך צ'ק פוינט צ'רלי לאיקונה, כך הפכו גם המחסומים בתרקומיא או בארז לאיקוניים.

השאלה המעניינת אותנו והרלבנטית ביותר בהשוואה זו נוגעת לישראל, לא לגרמניה. לאיזה סוג או סוגים של איחוד אפשר לצפות בטריטוריה של ארץ ישראל המחולקת על ידי חומה. הנחת העבודה המודעת של ממשלות ישראל, החל בממשלתו של אריאל שרון, הייתה שהחלטת

אולם בניגוד למצב הגרמני, הטריטוריה המחולקת והמאוחדת מחדש בארץ ישראל לא הייתה בסיס לאחדות של האוכלוסייה שיושבת עליה. הרי ההחלטה שנפלה באו"ם ב-1947, החלטת החלוקה, נבעה מכך ששתי אוכלוסיות לאומיות לא יכלו לחיות יחד. בגרמניה, לעומת זאת, היה מדובר באוכלוסייה המשייכת עצמה מסיבות היסטוריות ותודעתיות לגוף לאומי אחד. לא הניסיון ליצור זהות לאומית מערב-גרמנית ולא הניסיון המודע ליצור זהות מזרח-גרמנית, לאום-המעמד הגרמני, היו ניסיונות שצלחו. בדיעבד נראה ברור שהזהות הקולקטיבית הגרמנית המשותפת נשארה דומיננטית, כפי שנאמר גם במבוא לחוקת הרפובליקה הפדראלית הגרמנית. וכאשר הגיעה שעת נפילת חומת ברלין ב-1989 אמנם נשארה שאלת "החומה שבראש", ההבדל המנטאלי בין מערב גרמנים ומזרח גרמנים, שאלה בלתי פתורה, אבל לא הייתה מחלוקת של ממש על ההיגיון הפוליטי שבאיחוד גרמניה, האיחוד הטריטוריאלי והאיחוד הלאומי. לעומת זאת, בארץ ישראל שלאחר מלחמת ששת הימים נותר בעינו ההבדל שבין שני עמים - הישראלי והפלסטיני - הבדל שהחריף והעצים את הקונפליקט.

נפילת חומת ירושלים ב-1967 בישרה את חידוש הוויכוח (שאמור היה להסתיים עם החלטת האו"ם על חלוקת א"י-פלשתינה) על השאלה "כולה שלי". ישראל התחילה בטיפוח האפשרות של ארץ ישראל שלמה בריבונות ישראלית, בעוד הפלסטינים, בהמשך למסורת שעוד טרם 1948 וביתר שאת מאז ייסוד אש"ף ב-1964, טוענים לפלסטין שכולה שלהם. מול המקרה הגרמני של סיום קונפליקט על ידי סילוק חומה, אנו מוצאים את המקרה הישראלי של החרפת קונפליקט על ידי סילוק החומה. וכל כמה שיהיו ציניקנים שיקראו לאיחוד גרמניה "סיפוח" (Anschluss), הרי ההבדל בין הכיבוש במקרה הישראלי ובין הציורף של מזרח גרמניה לרפובליקה הפדראלית הוא גדול וברור.

כתריסר שנים לאחר נפילתה של חומת ברלין ו-35 שנה לאחר סילוק החומה הירושלמית החלה ישראל לבנות שוב חומה משלה, חומה שבנייתה לא הסתיימה עד היום. לכאורה זו התגובה ההגיונית למסקנה שהזכרנו זה עתה, שסילוק החומה ב-1967 גרם להחרפת הקונפליקט, עד כדי ההקצנה של הטרור באינתיפאדה השנייה. לכן טורחים גם בישראל להגיב על ההשוואה בין חומה לחומה באמירה, המוצדקת על פניה - "מה עניין שמיטה להר סיני". לא הרי חומה זו שהייתה בגרמניה כהרי חומה זו שנבנית בארץ ישראל. ברוח הדברים שנכתבו לעיל אכן אפשר הרי לטעון כי חומת ברלין חצצה בין שני חלקיו של עם למורת רוחו, ומשסולקה החומה שב העם והיה לאחד. לעומת זאת, חומת ירושלים החדשה מכדילה בין עם לעם והסרתה תהיה פתיחת פתח למדינה דו-לאומית, בניגוד לשאיפתם של שני הלאומים המצויים באותה ארץ.

נכון - תפקידה של החומה הגרמנית בשנים 1961-1989 היה שונה מן התפקיד שמיעדים לחומה הארץ-ישראלית שנבנית החל מ-2002. אלא שחומה כמו חומה, כאן וגם כאן היא מייצגת מנטאליות של פחד ומצור. החומה בברלין נבנתה על יסוד הטענה שהיא מגוננת על

כי גרמניה המערבית, גם אילו לא נפלה החומה, הייתה מעדיפה את אחדות אירופה על אחדות גרמניה. התהליך מאז 1945 עודד בגרמניה המערבית חשיבה על-לאומית וחשיבה אירופית. ובמזרח גרמניה ממילא הייתה מסגרת החשיבה המדינית על-לאומית, אולי (בסוף הדרך) אף אל-לאומית.

התמזל מזלה של גרמניה שהחומה נפלה, ולא מסיבות הקשורות בלאומיות המסורתית בלבד. כך נחלצה ממשפט שלמה. איחוד גרמניה אכן התבצע, אך רעיון אירופה לא נפגע, אלא להפך. מאז 1991 צעדה אירופה, ומעתה לא רק אירופה המערבית, צעדים גדולים לעבר איחוד בתחום הכלכלי והפוליטי כאחד. אפשר להרחיק לכת ולומר כי גם אילו הייתה תוצאת נפילת החומה רפורמה של המשטר במזרח גרמניה ולא צירוף מזרח גרמניה למערבה, עדיין הייתה המסגרת האירופית המתפתחת מאפשרת להתגבר על הפער שבין שתי המדינות ושתי החברות בכל הנוגע בשאלה הלאומית. הפרספקטיבה האירופית אפשרה יישוב המצב של גרמניה מחולקת או בלתי מחולקת עם מסגרת רחבה יותר שיש בה אחדות. כדאי לזכור כי גם צירופה של אוסטריה, אף היא מדינה שנפרדה מן המסגרת הגרמנית (של הרייך הראשון או הרייך השלישי), לאיחוד האירופי (1995), הוא צעד מאותו סוג. הסיפוח לגרמניה (Anschluss) אסור, כמובן, אבל להיות יחד באיחוד האירופי, להשתמש באותה מטבע וכו' - בוודאי ובוודאי. רוצה לומר - מסגרת העל החדשה מקהה את חודן של בעיות שנראו בלתי פתירות במשך דורות. יתר על כן, המסגרת האירופית הגדולה גם אפשרה פריצה אחרת של גבולות מדיניים וגבולות תודעתיים - החשיבה האזורית בתוך אירופה מאפשרת שיתופי פעולה בין אזורים ממדינות שונות ואלה הופכים גבולות ישנים לחסרי משמעות.

זהו כיוון המחשבה שיש בו את הפוטנציאל לשבור את הקשר הגורדי גם במזרח התיכון. די אם השטח של ארץ ישראל/פלסטין ייחשב ליחידה אחת, כמעטפת פדראלית או קונפדרטיבית, כדי לפתור את מרבית הבעיות שדנו בהן. על אחת כמה וכמה אם המסגרת הקונפדרטיבית תורחב עוד יותר ותכלול בראש ובראשונה את לבנון ועבר הירדן. קודם כול תיווצר כך תשתית לאיחוד כלכלי, כמו שהיה בשוק האירופי מאז שנות החמישים. שנית, קו הגבול יאבד גם הרבה ממשמעותו המדינית והדמוגרפית. התמריץ להמשך הסכסוך המזרח תיכוני יאבד במידה ניכרת. במצב זה חומה תהיה מיותרת מכול וכול. ההבדל שבין שתי מדינות לשני לאומים ובין מדינה דו-לאומית יאבד הרבה מחריפותו, כמו גם מה שנקרא בחברה הישראלית "האיום הדמוגרפי". אפילו הימין הרדיקלי יוכל לראות בכך מוצא - שהרי הסדר כזה אינו מניח "אזור נקי מיהודים" גם בחלקים הפלסטיניים של המסגרת המדינית. כמו בדוגמא הגרמנית, הנקודה הארכימדית משתנה ומכך מתבקשות חשיבה וראייה אחרות.

החלוקה משנת 1947 היא הבסיס להסדר שיבוא: שתי מדינות לשני הלאומים שבארץ ישראל. על יסוד הנחה זו אפשר להגיע להסדר טריטוריאלי לפי גבולות 1949 (הנקראים גבולות 1967) או להסדר הקשנה במידה זו או אחרת את הגבולות הללו. אולם דבר אחד ברור כאן: החומה מבטאת את חוסר היכולת ליצור איחוד של שתי אוכלוסיות לאומיות במסגרת פוליטית אחת. לא מדובר בסידור בטחוני שאין עמו תוצאה מדינית. המתנגדים לרעיון החומה מצד שמאל של המפה הישראלית מקבלים כמובן את ההנחה הבסיסית, אך לא את אופן הביצוע. הם אינם סבורים שהחומה נבנית במקום הנכון, בגבול העתידי בין ישראל לפלסטין, והם אינם סבורים שסיבות הומניטאריות מצדיקות את קיום החומה. תקוות השמאל היא לחזרה לעקרון של חלוקת טריטוריית ארץ ישראל על פי גבולות '67, בלי החומה או על אף החומה. ההסכמה שנוצרה בין מדיניות הממשלה לעמדת מרבית השמאל בארץ סביב הדיון על החומה, היא היא שמרתיעה כל כך את הימין הרדיקלי: ימין זה לא ויתר על רעיון ארץ ישראל השלמה, או לפחות אינו מוכן לוותר על ההתנחלויות שממזרח לתוואי החומה, ולכן הוא מתנגד לחומה לא פחות משמתנגדים לה מצד שמאל או בעולם שמחוץ לארץ ישראל. הימין הזה נע בין הרעיון של חילופי שטחים - שתוואי החומה בוודאי אינו מסייע לו, ובין רעיון הטרנספר, שבטוח ארוך ממילא יהפוך את החומה למיותרת. מבט מצד ימין של המפה הפוליטית הישראלית אל ההתנסות הגרמנית יכול להוסיף לאגף פוליטי זה עוד גרעין של תקווה: כשם שהיחידה הטריטוריאלית שהכילה את ברלין המערבית בתוך השטח של מזרח גרמניה תרמה לארעיותו של הגבול בין שתי הגרמניות, כך קיומן של ההתנחלויות בעורף החומה המוקמת יתרם לארעיות רעיון החלוקה.

הדיון הזה, דווקא מתוך פזילה להיסטוריה של חלוקת גרמניה ונפילת החומה, הופך לדיון ללא מוצא ואינו מצביע על פתרון, אלא על החרפת הסכסוך. אם כך - האם מותר לגזור גזירה שווה? האם אפשר ללמוד משהו מן המקרה ההוא, הגרמני? האם המונח "אומה" הוא המפתח לפריצת דרך או להמשך המכוי הסתום בשאלת החומה או בשאלת האיחוד בטריטוריה הקרויה ארץ ישראל או פלסטין.

סבורני, כי דווקא העיסוק בהשוואה הזאת נותן בידינו כלי לפרוץ מתוך הסמטא ללא מוצא שמצוי בה הדיון הארץ ישראלי. דווקא הדוגמא הגרמנית מאפשרת פרספקטיבה שונה לגמרי, המתרוממת מעל לשאלת הלאום והטריטוריה הלאומית. שהרי איחוד גרמניה קרה בתוך תהליך על-לאומי, אירופי, משמעותי - תהליך איחוד אירופה. מערב גרמניה עמדה בשנת 1989, זמן קצר אחרי ה-Single European Act וזמן קצר לפני הסכם מאסטריכט, בפני דילמה קשה - להעדיף את איחוד גרמניה או להעדיף את איחוד אירופה? שהרי הצטרפות לאיחוד אירופה בתנאים שלפני 1989 פירושו היה ויתור למעשה, לפחות לזמן מה, על המטרה המנוסחת במבוא לחוק היסוד של הרפובליקה הפדראלית הגרמנית - איחוד גרמניה. במבט לאחור נראה

ודאי ששינוי כזה אינו סביר, אלא אם כן הוא מתבסס על שינוי תודעתי. אין להכחיש: על רקע ההחרפה המתמדת של הסכסוך הישראלי-פלסטיני נראה שינוי כזה כאילוזיה גמורה. אולם כמו במקרה הגרמני - תנאים חומריים, אופנה גלובלית ושינוי סדרי עדיפות באשר לערכים לאומיים עשויים להוות בסיס לשינוי תודעתי כזה. עצם הדיון על השוואה למצב הגרמני יתרום לשינוי כזה. אז יהיה דין החומה החדשה כאן כדין החומה ההיא שם - מצג ארכיאולוגי או מוזיאלי.

על המחברים

וולפגנג אנגלר

נולד בדרזדן בשנת 1952. סוציולוג ופובליציסט, ומשנת 2005 רקטור בית הספר הגבוה לאמנות המשחק "ארנסט בוש" שבברלין. למד פילוסופיה והשלים את הדוקטורט שלו באוניברסיטת הומבולדט בברלין. עמית מחקר במכון המרכזי לפילוסופיה באקדמיה למדעים של ה-DDR. משנת 1981 מלמד בבית הספר הגבוה לאמנות המשחק "ארנסט בוש". מבחר מפרסומיו:

Die Ostdeutschen, Kunde von einem verlorenen Land, Berlin 1999; Die Ostdeutschen als Avantgarde, Berlin 2002; Unerhörte Freiheit. Arbeit und Bildung in Zukunft, Berlin 2007; Geistige Armut - kulturelle Amnesie, München 2008; Lüge als Prinzip, Berlin 2009.

קונרד יאראוש

נולד במגדבורג בשנת 1941. היסטוריון גרמני-אמריקאי. למד באוניברסיטאות ויסקונסין ופרינסטון. משנת 1983 מכהן כפרופסור מטעם קרן לורסי לתרבות אירופאית באוניברסיטה של צפון קרולינה שבצ'פל היל. היה פרופסור אורח ושהה לצורכי מחקר בערים זארברוקן, גטינגן, בילפלד, לייפציג ופוטסדאם. מ-1998 ועד 2006 כיהן כמנהל המרכז לחקר היסטוריה מודרנית בפוטסדאם (יחד עם כ. קלסמן ואחר-כך עם מ. סברו). מבחר מפרסומיו:

Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 (Hrsg.); Die unerhoffte Einheit 1989 - 1990, Frankfurt am Main 1996; Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999 (Mitherausgeber); Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt, Frankfurt am Main 2002 (Mitherausgeber); Die Umkehr, Deutsche Wandlungen 1945 - 1995, München 2004.

פטרה פאו

נולדה בברלין בשנת 1963. סגנית נשיא הבונדסטאג הגרמני. למדה במכללה לחינוך ולימודים גבוהים לתואר שני (דיפלומה) במדעי החברה. בשנים 1992-2001 כיהנה כיו"ר מפלגת הסוציאליזם הדמוקרטי (PDS) מטעם מדינת ברלין. נבחרה לבונדסטאג הגרמני ה-14, ה-15, ה-16 וה-17, עם מנדט ישיר של ברלין. משנת 2000 ועד 2002 כיהנה במקביל כממלאת מקום יו"ר מפלגת ה-PDS וכיו"ר סיעת ה-PDS בפרלמנט. משנת 2006 מכהנת כסגנית נשיא הבונדסטאג הגרמני. פרסום:

Für eine tolerante Gesellschaft - Gegen Rechtsextremismus und Rassismus. Internationale Berliner Konferenz, Berlin, 2001 (Mitverfasserin).

משה צימרמן

נולד בירושלים בשנת 1943. למד בבית הספר ובאוניברסיטה בירושלים והשלים את הדוקטורט שלו בשנת 1976. משנת 1986 מנהל את מרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית ע"ש ריכרד קבנר באוניברסיטה העברית בירושלים. פרופסור אורח בהיידלברג, מיינץ, פרינסטון, האלה, גטינגן ומינכן. תחומי מחקר והוראה עיקריים: לאומיות, אנטישמיות, היסטוריה של יהודי גרמניה ויחסי גרמניה-ישראל. מבחר מפרסומיו:

Geschichte der deutschen Juden 1914 - 1945, München 1997; Deutsch-jüdische Vergangenheit: Der Judenhass als Herausforderung, Paderborn 2005; Deutsche gegen Deutsche. Das Schicksal der Juden 1938 - 1945, Berlin 2008; Die Angst vor dem Frieden. Das israelische Dilemma, Berlin 2010; Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik, München 2010 (Mitverfasser).

Erstes Panel: A. Timm, P. Pau,
W. Engler
פאנל ראשון: א. טים, פ. פאו, ו. אנגלר

Prof. Moshe Zimmermann im
Gespräch mit Botschafter Harald
Kindermann
פרופ' משה צימרמן בשיחה עם שגריר
גרמניה בישראל, הארלד קינדרמן

A. Timm, P. Pau
א. טים, פ. פאו

Eröffnung der Konferenz (A. Timm,
H. Kindermann, M. Zimmermann)
פתיחת הכנס (א. טים, ה. קינדרמן,
מ. צימרמן)

A. Timm, P. Pau, W. Engler
א. טים, פ. פאו, ו. אנגלר

Begrüßungsworte Botschafter
H. Kindermann
השגריר קינדרמן נושא דברי ברכה

Plenum der Konferenz
קהל הכנס

Zweites Panel: M. Zimmermann,
K. H. Jarausch, D. Witzthum
פאנל שני: מ. צימרמן, ק.ה. יאראוש,
ד. ויצטום

Diskussion
דין

D. Witzthum
ד. ויצטום

Pausengespräche
שיחות בהפסקה

K. H. Jarausch, D. Witzthum
ק.ה. יאראוש, ד. ויצטום

20 Jahre deutsche Einheit
Angelika Timm (Hg.)

20 Jahre deutsche Einheit: Ein Staat – zwei Identitäten?

Ostdeutsche, westdeutsche und israelische Einblicke

Angelika Timm (Hg.)

Symposium der Rosa-Luxemburg-Stiftung in Israel und des Richard-Koebner-Minerva-Zentrums für deutsche Geschichte an der Hebräischen Universität Jerusalem

מרכז מינרבה
להיסטוריה גרמנית
ע"ש ריכרד קבנר

**ROSA
LUXEMBURG
FOUNDATION**

Inhalt

Vorwort		7
Petra Pau	Das „Ossi“ tickt anders! Schon wieder?	13
Wolfgang Engler	Geschichte im Kreisverkehr?	21
Konrad H. Jarausch	Wächst nunmehr zusammen, was zusammen gehört?	31
Moshe Zimmermann	Mauer ist nicht gleich Mauer	55
Kurzbiografien der Autoren		63

Rosa-Luxemburg-Stiftung (CC)
Israel-Büro
26 Nachmani St, P.O.Box 536
61004 Tel Aviv - Jaffa
Israel

ISBN: 978-965-91811-0-0

Übersetzung aus dem Deutschen: Raja Noy
Übersetzung aus dem Hebräischen: Antje Eiger
Übersetzung aus dem Englischen: Antje Eiger, Dana G. Peleg
Texteditorin Hebräisch: Tamar Almog
Texteditor Deutsch: Klaus Timm

Fotos: Anne Paq/Activestills.org
Grafische Gestaltung: Galit Cohen-Vitos und Yafit Shachentov Cohen
Druck: Eli Meir, Offset Printing Ltd, Petach Tikva

© 2011, Rosa-Luxemburg-Stiftung. Alle Rechte vorbehalten.

Vorwort

Dr. Angelika Timm

Am 10. November 1989, einen Tag nach dem Fall der Berliner Mauer, erklärte der ehemalige Bundeskanzler Willy Brandt in Westberlin, dass jetzt zusammen wachse, „was zusammen gehört“. Seine Worte wurden zu einer der einprägsamsten und zumeist zitierten Formeln der „Wendezeit“. Sie drückten die Hoffnung sowohl der Ost- als auch der Westdeutschen aus, nach über vier Jahrzehnten der Trennung, seit 1961 auch optisch an der quer durch Deutschland verlaufenden Mauer erkennbar, nunmehr „wieder“ ein Volk zu sein und gemeinsam die Geschicke Deutschlands bestimmen zu dürfen. 20 Jahre nach dem Mauerfall wird die zuversichtliche Erwartung Willy Brandts aufs Neue ob ihres Realitätsgehalts hinterfragt. Welche Probleme waren und sind mit dem „Zusammenwachsen“ verbunden? Wie ist es zu erklären, dass laut einer Umfrage des Sozialwissenschaftlichen Forschungszentrums Berlin-Brandenburg von August 2010 47 Prozent der befragten Westdeutschen die Einheit als weitgehend vollendet ansehen, in den neuen Bundesländern dagegen nur 17 Prozent der Bürger dieser Meinung sind? Bildeten sich zwischen 1949 und 1989 in beiden deutschen Staaten unterschiedliche, die Gegenwart und möglicherweise auch die unmittelbare Zukunft beeinflussende soziale und kulturelle Identitäten heraus? Welche Rolle werden Soziales und Politisches, Kulturelles und Sprachliches beim weiteren Zusammenwachsen der Deutschen in Ost und West spielen?

Das vom Israel-Büro der Rosa-Luxemburg-Stiftung, gemeinsam mit dem Richard-Koebner-Minerva-Zentrum für deutsche Geschichte an der Hebräischen Universität Jerusalem, am 15. November 2010 im Teddy-Kollek-Auditorium des Jerusalem Institute for Israel Studies veranstaltete Symposium zum Thema „20 Jahre deutsche Einheit: Ein

Staat – zwei Identitäten?“ widmete sich, sachkundig moderiert durch David Witzthum vom I. israelischen Fernsehen, einigen Facetten der gesellschaftlichen und politischen Umgestaltungen, die die größer gewordene Bundesrepublik während der letzten zwei Jahrzehnte durchlief. Primäres Anliegen war es, einem interessierten israelischen Publikum die aus dem Vereinigungsgeschehen resultierenden Probleme, Erfolge und Erfahrungen aus authentischer ost- wie westdeutscher Sicht vorzustellen. Und es war nur verständlich, dass auf einer Veranstaltung gerade in Jerusalem – der von 1948 bis 1967 ebenfalls geteilten, danach zwar administrativ vereinten, seit 2002 jedoch erneut mit einem „Schutzwall“ versehenen Stadt – die Relevanz der deutschen bzw. Berliner Mauersichten für Israel und Palästina auf besonderes Interesse stieß.

Die Entwicklungen der letzten beiden Jahrzehnte im wieder vereinigten Deutschland blieben schwer nachvollziehbar, wenn die 1945 durch die Alliierten vorgenommene Teilung des Landes in vier Besatzungszonen außer Acht gelassen würde. Sie war Resultat eines der schrecklichsten Kriege der Menschheitsgeschichte, der etwa 50 Millionen Menschen das Leben kostete, unter ihnen sechs Millionen Juden. Da der Zweite Weltkrieg vom nationalsozialistischen Deutschland ausgegangen und von Deutschen verantwortet war, galt die Teilung Deutschlands als Strafe bzw. Vergeltung, gleichermaßen jedoch auch als Prävention. Nie wieder sollte ein starkes, gewaltbereites Großdeutschland entstehen, nie wieder von deutschem Boden ein Krieg ausgehen. Zugleich widerspiegelten sich in der Teilung Deutschlands die gegensätzlichen Interessenlagen der Kriegsbündnisse; die Demarkationslinien wurden sehr bald zu Grenzmarkierungen im Kalten Krieg. Die internationale Bipolarität drückte der Spaltung Deutschlands ihren Stempel auf.

Im Mai 1949 wurde – als separater Schritt - das Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland, gültig für die drei westlichen Besatzungszonen, verabschiedet. Etwa fünf Monate später folgte der Proklamation der Bundesrepublik Deutschland die Gründung der Deutschen Demokratischen Republik. Kalter Krieg und Rivalität von Ost und West, von Warschauer Vertrag und NATO, bestimmten nunmehr und in den folgenden Jahrzehnten das Leben in beiden deutschen Staaten. War somit ernsthaft anzunehmen, dass die zwei Generationen

betreffende unterschiedliche Sozialisation und die divergierenden Bildungsprozesse bei den voneinander separierten Menschen in Ost und West keinerlei Spuren hinterlassen würden? Der protestantische Pfarrer und ostdeutsche Bürgerrechtler Friedrich Schorlemmer zumindest meinte am 11. November 2010 in Berlin, dass es „20 Jahre nach dem Mauerfall mental und ökonomisch noch immer zwei Gesellschaften in dem einen Deutschland“ gäbe. Das Land sei weiterhin „unterschiedlich geprägt und einer Kultur wechselseitiger Anerkennung bedürftig“. Es gelte, „das Gleichgewicht zwischen Freiheit und Gerechtigkeit zu halten, damit sich die Spaltung zwischen Arm und Reich, Jung und Alt, Ost und West nicht vertieft“. Mit Deutschland stehe es 2010 zwar „besser als gedacht“, jedoch „schlechter als erhofft“.

In seiner Begrüßung der Teilnehmer am Jerusalemer Event betonte der deutsche Botschafter in Israel, Dr. Dr. Harald Kindermann, dass die im Titel der Konferenz angedeutete Existenz zweier deutscher Identitäten nicht a priori problematisch sein müsse. Unterschiedliche historische und kulturelle Erfahrungen könnten das gesellschaftliche Leben auch bereichern. Im vereinten Deutschland existierten zudem mehr als zwei Identitäten – Bayern, Rheinländer oder Norddeutsche beispielsweise seien in Wesen und Lebensgestaltung durchaus verschieden, obwohl sie alle Bürger der alten Bundesrepublik waren. Eine völlige Angleichung der Ostdeutschen an ihre westdeutschen Landsleute sei zudem niemals beabsichtigt gewesen. Kindermann zitierte in diesem Zusammenhang Christian Wulff, seit 2010 deutscher Bundespräsident, der auf dem Festakt aus Anlass des 20. Jahrestags der Einheit betont habe, Deutschland lebe von Vielfalt, von unterschiedlichen Lebensentwürfen und von der Aufgeschlossenheit gegenüber neuen Ideen.

Das erste Panel des Symposiums widmete sich ostdeutschen Sichtweisen. Die Vizepräsidentin des Deutschen Bundestags, Petra Pau, betonte, sie spreche nicht ex officio, sondern als „Linke mit DDR-Wurzeln“. Ihr auf persönlicher Erfahrung beruhender Konferenzbeitrag enthielt fünf anrührende wahrhaftige Geschichten, die einige der mit der „politischen Wende“ in der DDR verbundenen Erwartungen und Enttäuschungen verdeutlichten. Ihr Fazit: Um zu verhindern, dass der parlamentarischen Demokratie geschadet werde, müsse in Deutschland mehr „direkte

Demokratie“ gewagt werden. Die Hoffnungen des Jahres 1989, vor allem auch der Ostdeutschen, seien von dem Gefühl genährt worden, nunmehr etwas bewegen zu können bzw. als Bürgerin oder Bürger gefragt zu sein. Der Optimismus jedoch sei sehr bald in Enttäuschung umgeschlagen; aus Parteienverdruss wurde Demokratieverdruss. Heute seien nicht nur Ostdeutsche, so Pau, sondern auch viele Westdeutsche unzufrieden mit der aktuellen Situation. Abschließend benannte die Vizepräsidentin des Bundestags ein ihr besonders wichtiges Anliegen: Der 9. November solle nicht nur als Tag der Grenzöffnung und als Ende des Kalten Krieges gefeiert werden; er müsse auch als Gedenktag für die jüdischen Opfer des Novemberpogroms von 1938 im kollektiven Gedächtnis der Deutschen fest verankert bleiben.

Auf Petra Pau folgte Wolfgang Engler mit einer ebenfalls authentischen Wortmeldung. Der Rektor der Hochschule für Schauspielkunst „Ernst Busch“ in Berlin sprach vor allem über das Verhältnis der Ostdeutschen zur Arbeitswelt. Umfassender noch als in den Arbeitnehmergesellschaften des Westens – so Engler – habe die Berufstätigkeit das Leben der Menschen im Staatssozialismus, somit auch in der DDR, bestimmt. Die Erwerbsquote von Frauen z. B. habe sich auf demselben hohen Niveau wie die der Männer bewegt. Nach 1990 jedoch sei die bis dahin unbekannte Erfahrung, arbeitslos zu werden, zum alltäglichen Furchtkomplex der Ostdeutschen geworden. „Freiheitsgewinn mit fortschreitendem Selbstbestimmungsverlust“ – so resümierte Engler zugespitzt den Vereinigungsprozess aus ostdeutscher Perspektive. Betrachte man individuelle Freiheiten und soziale Garantien als Güter gleichen Ranges, so bleibe das Freiheitsstreben von 1989 weiterhin aktuell.

Konrad H. Jarausch, deutsch-amerikanischer Historiker, stellte den Teilnehmern des Symposiums seine Sicht auf die „Prozesse und Probleme der deutschen Vereinigung“ vor, dabei „westliche“ Außen- und Innensichten miteinander verknüpfend. Der in Magdeburg geborene Wissenschaftler studierte an den Universitäten Wisconsin und Princeton und lehrt bis heute in den USA. Zwischen 1998 und 2006 leitete er das Zentrum für Zeithistorische Forschung in Potsdam – auf diese Weise direkt mit den Realitäten des Anschlusses der DDR an die BRD konfrontiert. Auf fünf Ebenen untersuchte Jarausch Erfolge und Misserfolge des

Einigungsgeschehens. Neben dem „politischen Zusammenwachsen“ widmete er sich insbesondere wirtschaftlichen und sozialen Problemfällen, den kulturellen Konflikten und den internationalen Rahmenbedingungen und Wirkungen der Vereinigung. Die Überwindung der jahrzehntelangen Teilung wie auch die Schaffung der neuen Einheit hätten sich für die Deutschen als Langzeitprozess erwiesen, verbunden mit Fehlern und nicht geahnten Schwierigkeiten. Obwohl die staatliche Zusammengehörigkeit immer mehr zur Normalität werde, nicht zuletzt für die junge Generation, die ohne persönliche Erinnerung an die Teilung herangewachsen sei, ging Jarausch der Frage nach, ob die bestehenden Divergenzen zwischen Ost und West auf das Niveau regionaler Verschiedenheiten herabsinken werden oder ob die „Mauer in den Köpfen“ längerfristig bestehen bleibe. Nicht zuletzt die neu herangereiften Infragestellungen, wie die Integration von Migranten, drängten auf eine konstruktive Nutzung des Einigungspotenzials.

Weniger der deutschen Befindlichkeit denn der israelischen Realität war der Beitrag Moshe Zimmermanns, Professor für deutsche Geschichte und Direktor des Richard-Koebner-Minerva-Zentrums an der Hebräischen Universität Jerusalem, gewidmet. Es gäbe frappierende Parallelen, aber auch bedeutsame Unterschiede in der Errichtung bzw. im Fall der Berliner wie der Jerusalemer Mauer bzw. hinsichtlich der Disparitäten in der Teilung beider Metropolen. Charakter und Funktion der Trennwälle in Berlin und Jerusalem müssten daher unterschiedlich interpretiert werden. Dennoch sei es verständlich, dass bereits 2002, als die Regierung Ariel Scharons die Errichtung des israelischen „Schutzzauns“ begann, Assoziationen zur Berliner Mauer geweckt wurden. Insbesondere beschäftigte sich Zimmermann auch mit der Frage, welche Form oder Formen staatlicher Existenz in dem durch die neue Mauer geteilten Eretz Israel zu erwarten seien. Er sprach sich für eine Perspektive aus, die über den Gedanken des Nationalstaats hinausreiche. Die Vereinigung Deutschlands habe sich im Rahmen eines transnationalen, europäischen Einigungsprozesses vollzogen. Auch für den Nahen Osten sei vorstellbar, dass das Gebiet von Eretz Israel/Palästina (eventuell unter Einbeziehung Libanons und Transjordanien) eine föderale oder konföderative Zukunft erlangen könne. Alte Grenzen und viele historisch gewachsene Völker- und Staatenprobleme würden dadurch ihre politische und demografische

Brisanz verlieren; eine Mauer wäre überflüssig. Er sei sich jedoch der Tatsache bewusst, dass seine Vision ohne neue Sichten auf die Gestaltung des politischen Geschehens in der Region, insbesondere ohne Beilegung des israelisch-palästinensischen Konflikts, unrealistisch bleibe. Jedoch bereits die Debatte über den Vergleich mit der deutschen Erfahrung könne zum Paradigmenwechsel beitragen.

Der Meinungsaustausch im Symposium blieb nicht auf die Analyse des Geschehens in den letzten zwei Jahrzehnten bzw. auf die aktuelle Situation beschränkt. Der Blick richtete sich insbesondere auch auf Künftiges. Ostdeutsche, westdeutsche und israelische Erfahrungen bzw. Einsichten wurden zu der Aussage gebündelt, dass politische Freiheit, soziale Rechte und nationale Sicherheit eng miteinander verbunden seien, dass zugleich jedoch auch globale bzw. internationale Parameter dazu beitragen, individuelle und kollektive Freiheiten und Rechte zu erlangen bzw. zu verteidigen.

Dr. Angelika Timm
Leiterin des Israel-Büros der
Rosa-Luxemburg-Stiftung

Petra Pau Das „Ossi“ tickt anders! Schon wieder?

Ich werde ihnen einige Geschichten erzählen. Damit komme ich erst gar nicht in die Versuchung, so zu tun, als sei ich Soziologin oder Historikerin. Diese Parts sind auf der Tagung ohnehin prominent besetzt. Eine zweite Vorbemerkung: Ich spreche hier nicht als Vizepräsidentin des Bundestags, sondern als Linke mit DDR-Wurzeln. Das gestattet mir einige undiplomatische Zuspitzungen. Eine dritte mir wichtige Vorbemerkung: Ich halte die europäischen Entwicklungen von 1989/1990 für ein unerwartetes Wunder. Aber auch für ein ungenutztes Wunder. Genug der Vorrede.

Die erste Geschichte spielt im Sommer 1990 in Berlin, in Ost-Berlin. An einer Hauswand stand in großen Lettern: „Das Chaos ist aufgebraucht! Es war die schönste Zeit!“ Mit „Chaos“ und „schönste Zeit“ war nicht die DDR gemeint, sondern die „Wende“. Andere nennen diese Zeit auch „friedliche Revolution“. Hartgesottene Kommunisten sprechen von Konterrevolution. Genau genommen umfasste die viel zitierte Wende nur drei Monate, von Dezember 1989 bis März 1990. Dann war das Chaos aufgebraucht. Ich habe dieses Demokratie-Hoch einmal so beschrieben: „Es war eine Zeit, in der öffentliche Belange öffentlich ausgehandelt wurden, in der Bewegung in scheinbar unverrückbare Machtverhältnisse kam, in der Journalisten ihre gewonnene Freiheit in den Dienst der Aufklärung stellten, in der die Opposition regierte und die Regierung opponierte, in der die Bürgerschaft hoch interessiert war, in der das Politische, um mit Hannah Arendt zu sprechen, ungeahnte Urständ feierte.“ Hoffen und Bangen lagen für viele Bürgerinnen und Bürger eng beieinander. Der Ausgang war ungewiss. Die einen träumten von einem „Dritten Weg“, jenseits von DDR-Sozialismus und BRD-Kapitalismus. Andere sahen in der BRD ihre Erfüllung – in der Bundesrepublik

Deutschland, die sie aus dem West-Fernsehen kannten. Entscheidend aber war: Immer mehr bekamen das Gefühl, sie könnten etwas bewegen, sie seien als Bürgerinnen und Bürger gefragt. Diese Erfahrungen muss man im Hinterkopf haben, um zu begreifen, warum heute immer mehr „Ossis“ das politische System und die praktizierte Demokratie im vereinten Deutschland für beschränkt halten. Schlimmer noch: Viele wenden sich ab. Aus Hoffnung wurde Enttäuschung, aus Parteienverdruss wird Demokratieverdruss. Das wiederum ist ein Einfallstor für Rechtsextreme. Meine linke Antwort darauf lautet: Mehr Demokratie wagen, mehr direkte Demokratie. Ich füge hinzu: Der Befund, dass Parteienverdruss in Demokratieverdruss umschlägt, trifft zunehmend auch auf viele „Wessis“ zu. Immer mehr Menschen fühlen sich fremden Mächten ausgeliefert, seien es globale Großkonzerne, seien es entfesselte Finanzkasinos, seien es ohnmächtige Regierungen.

Die zweite Geschichte: *„Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört!“* Das ist in Deutschland ein viel zitierter Satz. Er wird Willy Brandt zugeschrieben. Er war Vorsitzender der SPD und Kanzler der Bundesrepublik Deutschland. 1971 erhielt er den Friedens-Nobel-Preis. Willy Brandt war eine Autorität mit antifaschistischer Biografie. Immer, wenn mir der schöne Satz *„jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört“* entgegenschlägt, antworte ich gern mit einem Original-Zitat von Willy Brandt. Er mahnte nämlich 1991 im Deutschen Bundestag: *Nur „mit Takt und Respekt vor dem Selbstwertgefühl der bisher von uns getrennten Landsleute wird es möglich sein, dass ohne entstellende Narben zusammenwächst, was zusammengehört.“* Offenbar kannte Willy Brandt seine West-Pappenheimer. Und er sollte leider Recht behalten. Es gibt kaum westlichen Respekt vor ostdeutschen Lebensleistungen. Es gibt im Westen des neuen Deutschlands nicht einmal ein ausgeprägtes Interesse an allem, was im Osten war und was im Osten ist. Der Osten gilt vielen als teurer Klotz am Bein, als Fass ohne Boden. Sie werden belogen.

Im Bundestag bekomme ich viel Besuch. Im Wochentakt melden sich Gruppen an. Vor Jahresfrist kam eine besondere. Es waren Christen aus dem Nordwesten, aus Schleswig-Holstein. Seit Jahren reisen sie zweimal im Jahr in die ostdeutschen Länder, um „Ossis“ kennen und verstehen zu lernen. Sie sind die absolute Ausnahme. Das Gros der Westdeutschen

interessiert sich nicht für die neuen Bundesländer. Ihnen sind New York und Mallorca näher als Dresden oder Weimar.

Die dritte Geschichte: „Renft“ hieß eine Musikgruppe in der DDR. Sie gehörte zur Gründergeneration des „Ost-Rocks“. Ost-Rock bedeutete: Die Musiker spielten nicht mehr einfach nach, was in den USA oder in England gerade Mode war. Sie schrieben eigene Titel mit eigenen Texten. Anfangs waren sie DDR-freundlich. Zunehmend wurden sie DDR-kritisch. Schließlich rockten sie gegen das real-sozialistische System an. So kamen sie ins Visier der Staatssicherheit, des Geheimdienstes. Die „Renfts“ durchliefen alle Repressions-Stufen. Erst wurden einzelne Titel zensiert. Dann erhielten sie Auftrittsverbot. Schließlich wurden sie in den Westen Deutschlands abgeschoben. Die Meinungsfreiheit wurde ausgesetzt, ein Berufsverbot wurde verhängt und das verbrieftete Recht auf Staatsbürgerschaft wurde aufgekündigt. Der international bekanntere Fall dieser Art dürfte der von Wolf Biermann sein. Aber der interessantere, finde ich, ist der von Klaus Renft und seiner Band. Die Renfts überwinterten nach ihrer Ausbürgerung aus der DDR in West-Berlin und wurden dort, nach eigenen Aussagen, nie heimisch. Als Musiker mit politischen Ansprüchen fühlten sie sich unverstanden. Sie schlugen sich als Hilfsarbeiter durch. Kaum war die Ost-West-Grenze offen, also im Herbst 1989, kehrten sie in ihre alte Heimat zurück. Fünf Jahre später spielten sie auf einer Wahlparty meiner Partei. Zur selben Zeit wurde Klaus Renft gefragt, was nun, rückblickend, sein Bild von der DDR prägte. Seine Antwort lautete sinngemäß: Ich hatte immer drei Bilder von der DDR. Das eine wollte mir das Staatsfernsehen beibringen. Diese DDR kannte ich nicht. Mein zweites Bild erlebte ich im Alltag. Diese DDR wollte ich nicht. Mein drittes entsprang meinen Wünschen. Aber diese DDR gab es nicht.

Heute – im Jahr 20 der deutschen Einheit – erkennen immer mehr Bundesbürger – im Osten, aber auch zunehmend im Westen Deutschlands – genau dieses unverträgliche Dreierlei wieder. Das Deutschland, das ihnen von Politikern feilgeboten wird, ist ihnen fremd. Das Deutschland, das sie erleben, wird ihnen unheimlich. Und das Deutschland, das sie sich wünschen, gibt es nicht. Auch das stützt meine These: Mit dem Beitritt der DDR zur BRD 1990 ist die Bundesrepublik Deutschland größer geworden, aber nicht besser.

Eine vierte Geschichte: Die Redaktion des Nachrichtenmagazins „Der Spiegel“ hatte eine gute Idee. Aus Anlass von „20 Jahren deutscher Einheit“ ließ sie ihre „Ossis“ aufschreiben, wie sie die Zeit seit 1989 erlebt haben. Die Zahl der so veröffentlichten Artikel ist überschaubar. Denn es gibt beim „Spiegel“ nur wenige Journalisten mit DDR-Wurzeln. Es gibt in der Bundesrepublik überhaupt nur ein „Ossi“, das es in Chef-Etagen geschafft hat: Bundeskanzlerin Angela Merkel. Ansonsten sind die Politik, die Wirtschaft, die Medien noch immer durchweg west-dominiert. Zur Mini-Serie im „Spiegel“. Ein Autor heißt Stefan Berg. Er wuchs in Ost-Berlin auf, im aufmüpfigen Prenzlauer Berg. Ich kenne ihn seit 15 Jahren und weiß daher: Er ist kein Fan meiner Partei. Umso bemerkenswerter ist ein Satz in seinem Artikel: *„Mit der Wende kam die Freiheit und mit der Einheit die Fremde.“* Und er beschrieb, wie er in Redaktionskonferenzen des „Spiegels“ mehr und mehr zu einem Verteidiger der DDR wurde, was er früher nie sein wollte. Damit Sie den zitierten Satz von Stefan Berg richtig deuten können, füge ich hinzu: In vielen westdeutschen Rückblicken wird suggeriert, die Einheit habe den „Ossis“ die Freiheit gebracht. Die CDU-nahe Konrad-Adenauer-Stiftung brachte es fertig, drei politische Hauptakteure von damals als die maßgeblichen Freiheitskämpfer zu ehren: Alt-Kanzler Kohl, Ex-US-Präsident Bush Senior und Ex-KPdsU-Generalsekretär Gorbatschow. Das „Volk“ der DDR kam in dieser 20-Jahre-Huldigung nicht mehr vor. Den zweiten „Spiegel“-Artikel aus „Ossi“-Sicht schrieb Wiebke Hollersen. Ihre Geschichte beginnt am Vorabend der deutschen Einheit, am 2. Oktober 1990. Sie war damals 16 Jahre alt. Zitat: *„Ich fürchtete den Sozialismus nicht mehr und den Kapitalismus noch nicht.“* Wiebke Hollersen kenne ich nicht persönlich. Aber der Satz ließ mich aufmerken. Warum schreibt sie heute, 20 Jahre danach, rückblickend: *„Ich fürchtete (...) den Kapitalismus noch nicht“?* Und sie schrieb mit aktuellem Bezug: *„Ich schaue die neue ARD-Familienserie 'Weißensee', in der sich der Sohn eines Stasi-Generals in die Tochter einer Dissidentin verliebt. (...) Ich kannte keine Stasi-Generäle und keine echten Dissidenten. (Aber das sind) die einzigen Figuren, die wohl am Ende übrig bleiben werden.“* Von mir übersetzt: Von der 40-jährigen Geschichte der DDR lässt die dominierende West-Sicht nur noch Dissidenten und Stasi-Generäle überleben, nur noch Gute und Böse.

Meine fünfte Geschichte: Selbst mit den Dissidenten der DDR ist es ein eigen Ding. 2001 veröffentlichten namhafte Bürgerrechtler aus DDR-Zeiten einen Appell: *„Wir haben es satt!“*. Vorausgegangen waren die verheerenden Anschläge in den USA vom 11. September 2001. Auch in Deutschland wurden so genannte Anti-Terror-Gesetze beschlossen. Etliche wurden später durch das Bundesverfassungsgericht kassiert, weil sie gegen Bürgerrechte verstießen. Noch klarer formuliert: Die Regierung hatte versucht, die Verfassung zu brechen. Das war in der DDR eine durchaus gängige Praxis. Und das war ja auch ein Grund dafür, dass 1989 die Proteste so anschwellen. Mutige DDR-Bürgerrechtler prägten den Aufstand, häufig unterstützt durch namhafte West-Medien. Viele von ihnen erhielten im vereinten Deutschland hohe und höchste staatliche Orden für ihren Mut und für ihr Engagement zu DDR-Zeiten. Nun, im Jahre elf der deutschen Einheit, geschah etwas Unerwartetes. In der BRD hoch dekorierte Bürgerrechtler der DDR begehrten im vereinten Deutschland schon wieder auf. Ein Zitat aus dem Appell der ehemaligen Dissidenten: *„Die Kommunikation zwischen Staat und Gesellschaft ist offensichtlich gestört. Das war 1989 so. Und das gilt heute wieder. Wir fühlen uns in wachsendem Maße ohnmächtig gegenüber wirtschaftlichen, militärischen und politischen Strukturen, die für Machtgewinn und Profit unsere Interessen in lebenswichtigen Fragen einfach ignorieren. Wir fühlen uns in unserer Auseinandersetzung mit den aktuellen Problemen unseres Landes und der Welt mehr und mehr an die uns wohlbekannten Übel der Diktatur erinnert.“* Das war starker Tobak! Keine der großen Zeitungen und kein großer Sender verbreiteten diesen Appell. Er traf zwar das Gefühl vieler Ostdeutscher, widersprach aber dem Selbstbildnis des Westens im neuen Deutschland. Die vordem hoch gelobten Bürgerrechtler im Osten galten nun als ungeliebte Störer aus dem Osten. Das verbreitete Westbildnis heißt: Die DDR war die Hölle, die BRD war das Paradies. Die meisten „Ossis“ finden sich in diesem Schwarz-Weiß-Bild nicht wieder, weder als die Höllen-Hunde von damals, noch als Paradies-Vögel von heute.

Warum habe ich die fünf Geschichten erzählt? In der Hoffnung, Ihnen ein Gefühl vermitteln zu können, warum viele „Ossis“ sich im neuen Deutschland nicht heimisch, unverstanden und zweitrangig wähnen. Hatten nicht sie das doppelte Wunder vollbracht? Ein politisches System

abgeschafft, das sie nicht mehr wollten? Den Kalten Krieg beendet, der die Welt atomar bedrohte? Und beides friedlich – ohne einen Schuss? Die fünf Geschichten spiegeln Persönliches, sie beschreiben Erwartungen und sie vermitteln Enttäuschungen. Ob sie überhaupt repräsentativ sind, auch darüber lässt sich trefflich streiten. Zumal: Es gibt weder „das Ossi“, noch „das Wessi“. Die Geschichten blenden zudem aus, dass es nicht nur um deutsche Geschichte geht. Das, was ich eingangs als „Wende“ beschrieb, war ohne ähnliche Entwicklungen in Ost-Europa undenkbar. Die Geschichten geben auch keine Antwort auf die Frage, ob wir es im vereinten Deutschland mit zwei Identitäten zu tun haben.

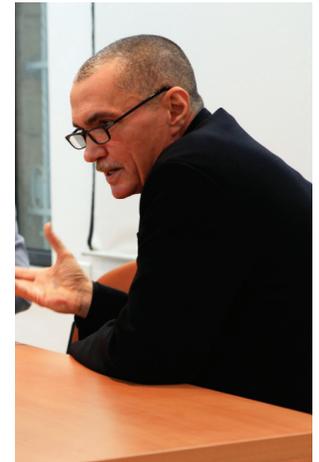
„Der Osten tickt anders – schon wieder?“, hatte ich vorab meinen Beitrag überschrieben. Tickt der Osten wirklich anders? Und wieso „schon wieder“? Oder immer noch? Anders gefragt: Gibt es unterschiedliche Prägungen aus 40 Jahren deutscher Teilung, die als typisch West oder typisch Ost fortwirken? Es gibt sie. Ich vermute, Prof. Wolfgang Engler wird sich auch damit soziologisch fundiert befassen. Ich verweise auf drei Umfragen, wie sie seit Jahren wiederholt werden. Die erste fragt: „Was ist Ihnen im Zweifel wichtiger – soziale Gerechtigkeit oder individuelle Freiheit?“ Die Antworten zeigen wesentliche Unterschiede. Westdeutsche entscheiden sich vorwiegend für Freiheit, Ostdeutsche mehrheitlich für Gerechtigkeit. Die zweite Umfrage: „Der Sozialismus ist eine gute Idee, die nur schlecht verwirklicht wurde.“ Dieser These stimmen, für mich überraschend, rund 45 Prozent der Westdeutschen zu, aber mit 75 Prozent deutlich mehr Ostdeutsche. Die dritte Umfrage schließlich erkundet die Akzeptanz des Wirtschaftssystems in der Bundesrepublik Deutschland. 39 Prozent der Westdeutschen finden es gut. In den ostdeutschen Bundesländern sind es nur 19 Prozent. Die Umfrageergebnisse müssen verwundern. Hatten die „Ossis“ 1989 nicht aufbegehrt, um endlich westliche Freiheit zu erlangen? Hatten die „Ossis“ nicht nach der D-Mark gestrebt, weil sie den Mangel der DDR-Planwirtschaft satt hatten? War der ostdeutsche Drang zur Einheit mit dem Westen Deutschlands nicht vor allem eine Flucht vor neuen sozialistischen Experimenten? Das „Ossi“ tickt offenbar anders als das „Wessi“. Doch das „Wessi“ tickt zunehmend auch nicht mehr wie gewohnt und wie gewünscht. Immer mehr Menschen bezweifeln, dass die praktizierte Demokratie die bestmögliche Demokratie ist. Immer mehr erleben, dass die Reichen immer reicher

und die Armen immer zahlreicher werden. Und immer mehr monieren, dass die wirklichen Zukunftsfragen umgangen werden, nämlich die nach sozialer Sicherheit und individueller Freiheit für alle – weltweit.

Abschließend sei mir **noch eine letzte Geschichte** gestattet: Wiederkehrend flammt in Deutschland die Diskussion auf, welcher Feiertag denn angemessen sei, an die Ereignisse von 1989/90 zu erinnern. Offiziell ist es der 3. Oktober, der Tag des Beitritts der DDR zur BRD. Gelegentlich wird auch der 9. November ins Spiel gebracht, weil am 9. November 1989 die Grenze zwischen der DDR und der BRD geöffnet wurde. Der 9. November ist im deutschen Kalender fürwahr ein geschichtsträchtiger Tag. 1918 begann an diesem Tag die November-Revolution, die mit den Namen Karl Liebknecht und Rosa Luxemburg verbunden ist. 1923 versuchte Hitler, die Weimarer Republik weg zu putschen. 1938 begannen die faschistischen Pogrome gegen Jüdinnen und Juden. 1989 wurde die Berliner Mauer geöffnet. Kann man das alles gemeinsam „feiern“? Man darf es nicht! Vor einem Jahr gab es in Berlin eine große Veranstaltung, die an die Grenzöffnung von 1989 erinnerte. Ich war kurz dabei. Dann fuhr ich in den Grunewald, ans „Gleis 17“. Von dort wurden in der Nazi-Zeit Tausende Jüdinnen und Juden in Konzentrationslager und damit in den Tod transportiert. Schülerinnen und Schüler, auch Polizei-Anwärter erinnerten daran. Gleiches geschah in der vorigen Woche. Ich war wieder dabei. Das ist wichtiger.

Wolfgang Engler Geschichte im Kreisverkehr?

Darum gebeten, meinem Vortrag Anschauliches voranzustellen, habe ich mich für einen Ausschnitt aus Egon Günthers Spielfilm „Der Dritte“ aus dem Jahr 1973 entschieden. Günther zählte seit der Mitte der 1960er Jahre zu den wichtigsten ostdeutschen Regisseuren; sein künstlerischer Abschied von der DDR nach der Ausbürgerung Wolf Biermanns bedeutete für das kleine Land einen schweren kulturellen Verlust.

Der von mir ausgewählte Film markiert formal wie inhaltlich eine Sternstunde der einheimischen Spielfilmproduktion. Wir sahen daraus soeben das erste Kapitel. Was genau sahen wir? Das moderne Werk eines damals neuen Wirtschaftszweigs, der elektronischen Datenverarbeitung: sauber, hell, klar gegliedert, fast wie ein Forschungslabor. Das war als Metapher gemeint und wurde so verstanden: So wie dieses Werk, frei von dunklen Nischen, transparent, sollte die DDR im Ganzen sein. Wir sahen Menschen, die ihrer Arbeit nachgingen, selbstverständlich, mit den Umständen ihres Tagwerks sichtlich zufrieden. Wir sahen Männer und für einen Westdeutschen dieser Jahre erstaunlich viele Frauen.

Ich habe zu ungefähr derselben Zeit als Maschinenbediener an einem Großrechner in so einem Werk gearbeitet und erinnere mich an zweierlei: einen Frauenüberschuss in der Belegschaft sowie eine Reihe von Frauen in leitenden Funktionen. Sie arbeiteten als Schicht- oder Brigadeleiterin, führten Abteilungen und ganze Bereiche, eine amtierte als Produktionsdirektorin. Das Verhältnis der Ostdeutschen zur Arbeit war seit längerem geschlechtsblind, die Erwerbsquote von Frauen bewegte sich auf demselben hohen Niveau wie die von Männern.

Heroische Darstellungen der Arbeitswelt gehörten der Vergangenheit an; Arbeit war wichtig, unverzichtbar für ein eigenes Leben, aber eben nicht das ganze Leben. Der individuelle Glücksanspruch schloss die Arbeit ein, ohne sich darauf zu beschränken; auch davon erzählt „Der Dritte“. Die überragende Bedeutung der Arbeit für das einzelmenschliche wie gesellschaftliche Leben steht gleichwohl im Mittelpunkt des Films. Meine folgenden Bemerkungen konzentrieren sich auf diesen Dreh- und Angelpunkt der ostdeutschen Erfahrung.

1.

Umfassender noch, unentrinnbarer als in den Arbeitnehmergesellschaften des Westens, bestimmte die Arbeit das Leben der Menschen im Staatssozialismus, somit auch in der DDR¹. Geld war sowenig kapitalisierbar wie Grundbesitz, Aktien standen nicht zum Kauf, aus verzinstem oder ererbtem Vermögen ließ sich in der Regel keine materielle Existenz ableiten, und selbst die Ausnahmen unterlagen der Arbeitspflicht. Als einzig legitime Art der Daseinsführung begründete Erwerbsarbeit das soziale Sein der Menschen ökonomisch, rechtlich, kulturell. Ohne Stelle im Erwerbssystem keine anerkannte Position in der Gesellschaft; wer abseits stand oder davon ausgeschlossen wurde, trug die Konsequenzen „asozialen“ Lebenswandels. Der Mensch war zur Arbeit bestimmt, der Bürger zur Arbeit, auf die er einen Rechtsanspruch besaß, verpflichtet; das Individuum, das beides auf sich nahm, war „ordentliches“ Mitglied einer *arbeiterlichen Gesellschaft*.

Ihre Zugehörigkeit zur arbeiterlichen Gesellschaft zuverlässig nachzuweisen warf für die Mehrheit der Bürger kaum Probleme auf. Arbeiter und dem unmittelbaren Produktionsprozess einverleibte Angestellte stellten das Gros des „Gesamtarbeiters“. Dies umso mehr, als auch die Landwirtschaft auf kollektivierter und industrialisierter Grundlage vonstatten ging und weite Bereiche des Dienstleistungssektors „genossenschaftlich“ produzierten. Die Gruppe der Selbständigen verlor im selben Maße an Gewicht, in dem ihren Mitgliedern die Lust an dieser Beschäftigungsweise systematisch ausgetrieben wurde. Eine rigide Gewinnabschöpfung entmutigte den Gewerbefleiß, die investive Zurückhaltung des Staates gegenüber dieser Wirtschaftsweise dämpfte die Aussichten zusätzlich. Die stets knappen Ressourcen flossen zumeist

¹ Ich folge hier zunächst einer früheren Darstellung. Vgl. Wolfgang Engler, *Der Arbeiter*, in: *Erinnerungsorte der DDR*, hrsg. von Martin Sabrow, München 2009.

dorthin, wo am sorglosesten mit ihnen umgegangen wurde, in den Staatssektor. Auch färbte der Status des Selbständigen auf den eigenen Nachwuchs ab, der sich trotz ausreichender schulischer Leistungen oft vergeblich um höhere Bildung mühte.

Die „sozialistische Intelligenz“ bzw. die „Kulturschaffenden“ erfreuten sich größerer Nähe zur „Arbeiterklasse“, wovon sie profitierten – sofern sie den latenten Verdacht, „Bildungsdünkel“ zu hegen, zerstreuen konnten. Wurden Einzelne oder Untergruppen der Bildungsschicht dessen bezichtigt, schlossen sich die Aufstiegskanäle für sie und ihre Kinder. Zu „intellektuellen Kleinbürgern“ abgestempelt half ihnen kein Pochen auf soziale Verwandtschaft.

Ganze Abteilungen der Gesellschaft, die dem Wirtschaftskreislauf Mittel entzogen statt zuführten, zählten demgegenüber und fraglos zur Kerngruppe der „Werkstätigen“: die Staats- und Parteifunktionäre ebenso wie Polizisten, Berufsoffiziere und das vielköpfige Personal der Staatssicherheit.

Verstanden als Objekt höchster Wertschätzung haftete der Geruch irdischen Strafvollzugs am arbeitenden Menschen, bis zuletzt. Querulanten und politisch Missliebigen drohte die Versetzung an die materielle Basis, wo sie sich „bewähren“ mussten. „Stasi in die Produktion“ – auf diese Losung aus dem Herbst 1989 konnte nur ein Volk verfallen, dem der Zwangscharakter von Arbeit wenigsten so geläufig war wie ihr selbstverständlicher Besitz.

2.

Arbeit als höchstes Gut, als das an sich Erstrebenswerte, das war keine bloße Propaganda. Seit der Etablierung einer „bürgerlichen Form der Lohnabhängigkeit“² im ausgehenden neunzehnten Jahrhundert liefert Arbeit den Schlüssel zur gesellschaftlichen Einbettung des Individuums. In einer arbeiterlichen Gesellschaft wie der ostdeutschen vollzog sich diese Einbettung auf mehreren, miteinander verbundenen Ebenen.

Gleich den westlichen Arbeitnehmergesellschaften knüpften sich an den Arbeitsvollzug soziale Garantien in Gestalt großkollektiver Solidar-

² Hierzu: Robert Castel, *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit, Zweiter Teil: Vom Kontrakt zum Status*, Konstanz 2000.

systeme. Vom Staat initiiert und betrieben versicherten sie den Einzelnen gegen existenzielle Risiken, die teils der Arbeit selbst, teils dem allzeit verwundbaren Leben entsprangen. Mehr und mehr ausgeweitet bildeten sie mit den Jahren ein tiefgestaffeltes System der Daseinsvorsorge, das insofern „Lücken“ aufwies, als Vorkehrungen für den Kündigungsfall entfielen.

Zu dieser primären Form des an Arbeit gebundenen Sozialeigentums gesellte sich ein umfängliches Ensemble soziokultureller Dienste und Angebote, das auf Eigenarten dieses Gesellschaftstyps verwies.

Die ostdeutschen Betriebe waren weit mehr als nur große Wirtschaftskomplexe mit überdimensioniertem Personal. Sie bildeten wahre „Multiplexe“, die mehrere Funktionen gleichzeitig versahen. Die Arbeit stand im Mittelpunkt, aber um sie herum, einer Korona gleich, formierte sich eine Gesellschaft im Kleinen. Ein Beispiel mag den allgemeinen Grundriss verdeutlichen.³

Die Stadt Wolfen beherbergte eine Filmfabrik, die zuletzt rund 15.000 Mitarbeiter beschäftigte. Dort wurde gearbeitet, gewiss. Aber in die Arbeitssphäre eingelassen, der „profitablen Vernunft“ ebenso abträglich wie dem Komfort der Beschäftigten und der gesamten Stadt förderlich, waren auch Betriebskinderkrippen und -kindergärten, Ferienheime, vier Ambulatorien, eine Physiotherapie, eine Sauna, eine Apotheke, eine Bibliothek, eine Buchhandlung, ein Werkstheater, ein Filmstudio, ein Fotozirkel, ein Malzirkel, ein Chor, ein Kinder- und Jugendballett, Sportvereine, eine Sparkasse, eine Werkstischlerei, eine Werksgärtnerei, eine Sattlerei und eine Schneiderei.

Die Korona aus sozialen, kulturellen, sportlichen und medizinischen Einrichtungen war nicht immer so kompakt, leuchtete nicht überall so hell wie in der Wolfener Filmfabrik, aber kaum ein größeres staatliches Unternehmen mochte auf ihren Glanz verzichten.

Als die Betriebe schlossen oder einer anderen Rationalität gehorchen lernten, kam den Menschen entschieden mehr abhanden als nur die Arbeit: eine

ganze Welt, die nachzubauen Landkreise und Kommunen fiskalisch außerstande waren. Die Klage über diese soziale Enteignung hallt bis heute nach.

3.

Das Selbstbewusstsein der ostdeutschen Arbeiterschaft gestaltete sich den vormaligen Umständen angemessen: nüchtern zugleich und unerschütterlich. Gleich den Arbeitern misstraute die Masse der Angestellten der offiziellen Legende von der „herrschenden Klasse“. Sie bildeten gemeinsam das „Volk“, das regiert wurde, und die Regierenden waren „die da oben“. Und gemeinsam blickten sie von unten auf die Herrschenden „herab“.

Die Herablassung der Werktätigen wurzelte zunächst in Eigenarten der staatssozialistischen Sozialverfassung. Das Recht auf Arbeit verhalf jeder und jedem zu einer ökonomisch unangefochtenen sozialen Existenz. Niemand musste mit seinem Nächsten um seine Stelle konkurrieren, niemandem konnte betriebsbedingt gekündigt werden. Mit der Sorge um den Arbeitsplatz verflieg der Arbeitseifer, je weniger der überkommene Facharbeiterstolz Anhaltspunkte, sich zu betätigen, vorfand, desto mehr. Maschinen von Gestern, verschlissene Werkzeuge, stockender Materialfluss, lustlos-behäßige Verwaltungen überzeugten auch die Standhaftesten von der Vergeblichkeit ihrer Mühe, Haltung zu bewahren. Man ließ sich, müde geworden, zur Arbeit herbei, und, gegen Sonderleistungen, eigens dazu bitten, wenn nur mehr Sonderschichten das Plansoll sicherten.

Die Regierungsgewalt in den Betrieben stand auf *dem* Papier, auf dem die Arbeitenden unter Duldung ihrer unmittelbaren Vorgesetzten den Arbeitsherren ihre Forderungen diktierten. So lange die Arbeiter politisch gehorchten, so lange fügten sich die Autokraten in diese Unterwanderung der Machtverhältnisse.

Was der Arbeiter an effektiver Macht gewann, verlor der Konsument, wo jener sparte, zahlte dieser drauf. Die Dingwelt rächte sich für die ihr angetane Kränkung. Die Qualität der Waren fiel, Knappheiten häuften sich, die Arroganz derer, die den Mangel verwalteten, wuchs ins

³ Wolfgang Engler: *Die Ostdeutschen als Avantgarde*, Berlin 2002, S. 116f.

Unerträgliche. Warten avancierte zur ersten Bürgertugend, die Sorgen und Besorgungen des alltäglichen Lebens raubten Zeit und Nerven. Mochte der Lebensstandard, in nominellem Einkommen, selbst in realem ausgedrückt, nach oben weisen, die Lebensfreude sank.

4.

Über die Jahre formte sich eine Gesellschaft der sozial weitgehend Gleichen mit auch kulturell zumindest ähnlichen Anschauungen, Gewohnheiten, Vorlieben, Einkommen, Manieren, gestischen wie sprachlichen Ausdrucksweisen. Lebensstile variierten mit geringfügigen Ausschlägen nach „oben“, zum Werkleiter, Schriftsteller, Universitätsprofessor, wie nach „unten“ hin, zum ungelernten Arbeiter, zum selben kollektiven Habitus. Der statistische Durchschnitt von Lebensweisen verwandelte sich in eine Durchschnittsexistenz, von der sich einzig die jugendlichen Subkulturen in den größeren Städten merklich abhoben. Mit Sonderrechten ausgestattete Sozialfraktionen waren (wie das Berufsbeamtentum) entweder verschwunden oder, wie Ärzte und Anwälte, buchstäblich zu kleinen Kammern im Gesellschaftsganzen eingeschrumpft.

Die verblüffende und bisweilen beklemmende Ähnlichkeit aller sozialen Schöpfungen erklärt im Wesentlichen die innere Durchlässigkeit dieser Gesellschaftsform. Um daran Geschmack zu finden musste man in diese Welt hineingeboren und möglichst frei sein von Erinnerungen, die die Übereinkunft störten. Die arbeiterliche Gesellschaft der letzten beiden Dekaden der DDR erfüllte diese Voraussetzung. Sie wurde von Menschen gebildet, die überwiegend unter ungefähr denselben Umständen herangewachsen waren. Sie hatten, ob in einen Akademiker- oder Arbeiterhaushalt hineingeboren, dieselben schulischen Institutionen durchlaufen und sich, wenn überhaupt, erst spät getrennt.

Der in der Schule gewachsene Gemeinsinn übertrug sich auf die Arbeit und fand dort neue Nahrung. Werkleitung und Belegschaft teilten dieselbe (deprimierende) Erfahrung, in einen volkswirtschaftlichen Rahmen eingespannt zu sein, der die reibungslose Erfüllung ihrer Aufgaben sabotierte. Ökonomische Zwangsmittel, der Arbeiterschaft Leistung abzutrotzen, verrotteten in der vermeintlichen Rumpelkammer der Geschichte. Finanzielle Anreize, Leistung von sich aus abzuliefern,

lockten weder die Direktoren noch das Heer der Mitarbeiter. Mindestens so lautstark wie das Arbeitsvolk klagten die ökonomischen Funktionselementen über ein System, das Effizienz forderte, aber jede Handhabe, sie durchzusetzen, verweigerte. Man stand gemeinsam auf verlorenem Posten.

Jenseits der Arbeit traf man sich wieder – im Wohngebiet, das Menschen unterschiedlichster Professionen bevölkerten. Privates Wohneigentum spielte eine untergeordnete Rolle, der Mieter stach den Wohnungs- und Hausbesitzer bei weitem aus, und so bildeten sich in den Altbaubeständen wie in den Neubausiedlungen sozial gemischte Wohngemeinschaften. Sie aufrechtzuerhalten besorgten staatliche Mietsubventionen sowie amtliche Wohnzuweisungen nach Maßgabe der „Bedürftigkeit“. Die fortbestehende soziale Schichtung des „Gesamtarbeiters“ widerspiegelte sich in den Wohnverhältnissen in weit geringerem Umfang als in den Zeiten, die der DDR vorangingen bzw. auf sie folgten.

Ebenso verhielt es sich in der Freizeit, im Urlaub, beim Kulturkonsum. Beinahe jeder Geldbeutel fand Zugang zu den gängigen Angeboten. Man bastelte an seinem Auto oder an dem des Nachbarn, rüstete seine Laube zum zweiten Wohnsitz auf, verreiste in der DDR oder in ein „befreundetes“ Nachbarland, ging ins Kino oder ins Theater, gern auch mit dem Arbeitskollektiv, und anschließend zusammen in die Kneipe.

Man kam sich nahe, weil es schwer fiel, sich aus dem Weg zu gehen und weil man es mochte. Die teils erzwungene, teils gesuchte Nähe vertiefte die objektiv vorhandenen Gemeinsamkeiten durch den stetigen Austausch von Erlebnissen, Ansichten, Wünschen. Wohin man auch kam, wem immer man begegnete – wenige Andeutungen genügten, den anderen zu verstehen, sich in ihn, in sie hineinzusetzen. Die materielle Habe begründete in aller Regel keine unüberbrückbaren Differenzen, und wo sie hätte trennen können, stiftete ein geteilter kultureller Zeichenvorrat den für die Kontaktaufnahme nötigen Verständigungshintergrund.

Der Geschmack, weit davon entfernt, nur in den abgehobenen Regionen des Ästhetischen beheimatet zu sein, tritt zuerst und wesentlich als das Vermögen, einander „riechen“ zu können, in Erscheinung - als sozialer Sinn.

5.

Aus der geschichtlichen Vogelperspektive betrachtet bewirkte der politische Umbruch der Jahre 1989/90 eine Rückkehr zur „Normalität“. Eine Anzahl von Nationen, die seit 1917 den Pfad der kapitalistischen Moderne verlassen hatte, schwenkte neuerlich auf ihn ein, im Sonderfall der DDR unter Aufgabe ihrer staatlichen Souveränität. Die Geschichte hatte sich, so schien es, einmal im Kreis bewegt, und war nach einem längerem Umweg, der einer Sackgasse gleichkam, nun wieder auf den Hauptpfad eingeschwenkt. Angesichts der neuen Verhältnisse konnte, ja musste man, um handlungsfähig zu sein, das, was gewesen war, so gut es ging vergessen.

Tatsächlich pendelten sich viele Einstellungen und Verhaltensweisen aus der Ära der arbeiterlichen Gesellschaften alsbald auf die veränderten Gegebenheiten ein. Arbeiter waren nun wieder gewöhnliche Arbeiter, die nicht daran denken konnten, die effektive Macht in ihren Betrieben auszuüben. Frauen bekamen ihr erstes Kind im Durchschnitt mit Ende Zwanzig statt, wie zuvor, fünf Jahre früher; die durchschnittliche Lebenserwartung näherte sich westdeutschen Üblichkeiten. Die Chance, seine Arbeit zu verlieren, bürgerte sich mit unheimlicher Geschwindigkeit und überproportional im Alltag der Ostdeutschen ein.

Dagegen überlebten andere Gewohnheiten den Verlust ihrer sozialökonomischen Grundlage und behaupten sich bis heute. Die Erwerbsneigung ostdeutscher Frauen übertrifft trotz der dagegen sprechenden Umstände die ihrer westdeutschen Geschlechtsgenossinnen deutlich. Dasselbe gilt für die Infrastrukturen der Kinderbetreuung; sie sind im Osten Deutschlands dichter und verlässlicher. Die Hausfrau ist, was sie war, eine problematische, zur Rechtfertigung genötigte Sozialfigur. Und nach wie vor leben ostdeutsche Frauen und Männer, häufiger als ihre Brüder und Schwestern im Westen, ohne Trauschein zusammen. Die Ehe als Versorgungsinstitution steht östlich der Elbe in merklich geringerem Ansehen als in den alten Bundesländern. Bezüglich der beobachtbaren Verhaltensweisen und Sozialpraktiken hat sich der Kreis noch nicht geschlossen; da gibt es Überhänge, Nachwirkendes, fortlebende Bedürfnisse.

6.

Die Angst, aus unmittelbar politischen Gründen, gesinnungshalber, seiner Rechte beraubt, gar seiner Freiheit verlustig zu gehen, verlor sich nach 1989 weithin; das war der Sinn der Übung, und der erfüllte sich. Die Erfahrung, zum Opfer übermächtiger, undurchschaubarer Verhältnisse zu werden, verschwand deshalb nicht aus der sozialen Welt. Sie heftet sich seither an den ökonomischen Lebensprozess. Die auf ihn gerichteten Erwartungen der Ostdeutschen blieben im Maßstab von Millionen unerfüllt.

Auf unproblematische Weise in die Gesellschaft eingegliedert zu sein, weil einem die Arbeit gehört, noch ehe man einen bestimmten Beruf ergreift, das war einmal, und so, wie es war, musste es sich ändern; der „Laden“ lief auf Verschleiß, war ineffizient, frustrierend, rein ökonomisch gesehen eine Farce.

Um seine soziale Stellung fürchten, ja betteln zu müssen, weil man den Nachweis wirtschaftlicher Nützlichkeit trotz besten Willens schuldig blieb, daran war nicht gedacht, allenfalls an eine Zeit des Übergangs, der Anpassung der eigenen Fähigkeiten an die neuen Bedingungen. Die Brache als Dauerzustand gehörte in den Bereich der schwarzen Utopie.

Wünscht man ein zugespitztes Resümee des deutsch-deutschen Vereinigungsprozesses aus ostdeutscher Perspektive, dann wäre es dieses: Freiheitsgewinn mit fortschreitendem Selbstbestimmungsverlust. Wie bitte? Freiheit und Selbstbestimmung – sind das nicht Synonyme? Verfügt, wer ein selbstbestimmtes Leben führt, nicht allein deshalb über elementare Menschenrechte, persönliche Freiheiten? Lebt, handelt – umgekehrt – ein rechtsbewehrter, freier Mensch nicht zwingend selbstbestimmt? Wer so denkt, denkt zu kurz, verwechselt das moderne Freiheitsversprechen mit effektiver Selbstbestimmung.

In Gesellschaften wie der unseren schiebt sich für die weitaus meisten Menschen eine Zusatzklausel zwischen die formellen Freiheiten und das unbefangene eigene Leben: die Erwerbsarbeit. Ohne eine Stelle im Erwerbssystem, bar „ordentlicher“ Arbeit, steht der „Bürger“ auf wankendem Boden, stets in der Gefahr, nach unten durchzubrechen, den

Bürgerstatus einzubüßen und zum Klienten herabzusinken. Genau das geschah ungezählten Ostdeutschen, und zwar unmittelbar, nachdem sie die politischen Freiheiten, für die sie auf die Strasse gegangen waren, glücklich errungen hatten.

Individuelle Freiheiten und soziale Garantien sind Güter gleichen Rangs, gleichermaßen kostbar und verwundbar; fehlen jene, dann regiert die Willkür, zerbröseln diese, herrscht das Gesetz des Stärkeren, in beiden Fällen bevölkern massive Ängste die soziale Welt. Hält man sich das vor Augen, bleiben der Freiheitswunsch, das Freiheitsstreben von 1989 unvergänglich aktuell.

Konrad H. Jarausch

Wächst nunmehr zusammen, was zusammen gehört? Prozesse und Probleme der deutschen Vereinigung

Im Gegensatz zu den 2009 gehaltenen Lobreden auf die „friedliche Revolution“ von 1989/90 blieben die Feierlichkeiten aus Anlass des 20. Jubiläums der deutschen Wiedervereinigung ein Jahr darauf merkwürdig gedämpft. Zweifellos war die politische Klasse mit ihrem Erfolg, die beiden einander einst feindlich gesinnten Teile des Landes im Guten zusammengeführt zu haben, zufrieden: „Nie zuvor in seiner Geschichte war Deutschland so demokratisch, gesetzestreu und sozial“.¹ Private Unterhaltungen jedoch waren von einer eher beschaulichen Stimmung beherrscht. Insbesondere in der alt-neuen Hauptstadt Berlin erzählten Kollegen einander ihre komplizierten Lebensgeschichten, um auf diesem Wege persönliche Zugewinne bzw. Verluste im Zuge der Veränderungen nach 1990 mitzuteilen. Gleichzeitig plädierten führende Politiker für einen „besonnenen Patriotismus“, kombiniert mit Toleranz, Bescheidenheit und Solidarität. Statt obsessiv den zu langsamen Prozess in Richtung „innerer Einheit“ zu hinterfragen, präsentierten die meisten öffentlichen Kommentare die Vereinigung als neue Normalität bzw. wurden Überlegungen angestellt, wie künftig mit ihren Konsequenzen zu leben sei.²

Nach vier Jahrzehnten der Teilung in zwei einander ideologisch diametral entgegen gesetzte Lager war es kaum überraschend, dass sich der Prozess des Zusammenwachsens kompliziert gestaltete. Die Angliederung der bankrotten postkommunistischen Bundesländer an ein erfolgreiches westlich ausgerichtetes Land schuf nicht wenige Schwierigkeiten. Da viele Ostdeutsche das Überstülpen des bundesdeutschen Lebensstils nur schwer bewältigten, beklagten Intellektuelle wie Hans-Joachim Maaz, dass das ostdeutsche Bemühen, sich anzupassen, nur unzureichend anerkannt

worden sei. Gleichzeitig ziehen westliche Kolumnisten wie Arnulf Baring die ehemaligen DDR-Bürger angesichts des massiven Finanztransfers von West nach Ost der Undankbarkeit. Damit artikulierten sie einen weit verbreiteten Unmut über die von ihnen, den Westdeutschen, erbrachten Opfer.³ Auch die Haltung unter den Wissenschaftlern blieb gespalten. Während die Pessimisten nachdrücklich auf die beachtlich auseinander klaffende Schere in den materiellen Indikatoren und die Kontraste in den politischen Positionierungen verwiesen, betonten Optimisten den merklich gestiegenen Lebensstandard sowie eine grundlegende Übereinstimmung hinsichtlich demokratischer Werte.⁴ War das Glas somit halb voll oder eher halb leer?

In der Debatte über die Probleme der Wiedervereinigung wurde der kausale Stellenwert des desaströsen DDR-Erbes immer wieder den Unzulänglichkeiten der bundesdeutschen parlamentarischen Demokratie gegenübergestellt. Selbstverständlich fehlte es nicht an Belegen für negative Nachwirkungen des SED-Regimes, seien es die allgegenwärtige Stasi-Korruption, die Stagnation der Planwirtschaft oder die Zerstörung der Umwelt, von den psychologischen Zerreißproben des Lebens in einer Diktatur ganz zu schweigen.⁵ Ähnliche Gründe ließen sich jedoch finden, um das reformbedürftige bundesdeutsche System oder Schäden, die der Kasino-Kapitalismus oder übermäßige personelle Säuberungsaktionen angerichtet haben, anzuprangern – Probleme, die zudem häufig von der Arroganz westlicher Berater begleitet waren.⁶ Die Beschwerden über weit verbreitete Klischees wie *Jammerossies* und *Besserwessies* schienen daher durchaus begründet, zumal das gegenseitige Unverständnis durch eine tief greifende ideologische Gegensätzlichkeit verstärkt wurde: Während die antikommunistische Rechte darauf beharrte, die schädlichen Rückstände der DDR beseitigen zu wollen, zog es die antifaschistische Linke vor, kritisch auf die Herzlosigkeit einer auf Wettbewerb ausgerichteten Bundesrepublik zu verweisen.⁷

Bei der Einschätzung des Verlaufs und der Ergebnisse der deutschen Wiedervereinigung ist die wissenschaftliche Literatur in nur beschränktem Maße hilfreich, da es ihr an Distanz und Vollständigkeit fehlt. Das großzügig geförderte Bemühen von Sozialwissenschaftlern, die „postkommunistische Transformation“ Osteuropas zu erforschen,

und zwar vorwiegend konzentriert auf die Demokratisierung politischer Systeme, scheint sich totgelaufen zu haben.⁸ Im deutschen Kontext war der Übergang von einem zum anderen System zusätzlich von den Diskussionen über den Fortschritt der Wiedervereinigung überschattet, was eine allgemein-vergleichende Perspektive erschwerte. Aufgrund der zeitlichen Nähe zu den Ereignissen und des fehlenden Zugriffs auf offizielle Dokumentationen wagten es bisher nur wenige Historiker, die allgemeinen Folgen der Wiedervereinigung zu behandeln. Wenn sie, wie Manfred Görtemaker, dennoch über die letzten zwei Jahrzehnte schrieben, so konzentrierten sie sich vorwiegend auf die Darstellung der offiziellen Politik.⁹ Interdisziplinäre Anstrengungen, unterschiedliche Facetten der Vereinigung in Aufsatzsammlungen zu diskutieren, blieben unvollständig, da man sich nicht darüber einigen konnte, wie die jeweiligen Teilsichten zu einem größeren Mosaik verknüpft werden sollten.¹⁰ Die dringend benötigte umfassende Bewertung steht somit noch aus.

Die Voraussetzung für eine derartig allseitige Evaluierung der Wiedervereinigung wäre das Herausarbeiten von Kriterien, mittels derer die impliziten Annahmen über das, was die Einheit ausmacht, verdeutlicht werden könnten. Als hilfreiche Perspektiven könnten Präzedenzfälle, wie die Gründung des ersten deutschen Nationalstaates im Jahre 1871, die Kohärenz anderer föderaler Systeme, wie das der USA, oder die Erfolge bei der Transformation benachbarter ehemals kommunistischer Staaten herangezogen werden.¹¹ Derartige Bezüge würden ergeben, dass das Bemühen um *Herstellung gleichwertiger Lebensverhältnisse* gemäß dem Grundgesetz nicht sofort völlige Gleichheit zum Ziel haben musste, sondern zunächst die bestehenden Unterschiede abschwächen sollte. Auch das Zusammentreffen verschiedener politischer Kulturen bedarf in diesem Sinne keiner Übereinstimmung in jeder Frage, sondern beinhaltet zunächst das Respektieren anderer legitimer Meinungen. Ausschlaggebend für die Lösung derartiger Konflikte sind die Akzeptanz eines gemeinsamen Verfassungsrahmens und die Existenz einer gleich empfundenen kulturellen Identität, die plurale Sichtweisen zulässt. Mit diesen Voraussetzungen im Blick, sollen die folgenden Ausführungen fünf Politikebenen auf Erfolge oder Misserfolge des Einigungsprozesses während der ersten zwanzig Jahre untersuchen.

1. Politische Prozesse

Auf der formellen Ebene verlief die Eingliederung Ostdeutschlands in die erweiterte Bundesrepublik erstaunlich reibungslos, da sie durch die friedliche Revolution bereits vorbereitet war. Angeführt von Dissidenten hatte die Mobilisierung der Massen in Form von Großkundgebungen während des Umsturzes vom Herbst 1989 Druck in Richtung einer Re-Demokratisierung der DDR aufgebaut: Die Blockparteien begannen sich zu emanzipieren, die Volkskammer führte strittige Abstimmungen durch und die SED-geführte Regierung verwandelte sich in eine echte Koalition, in der auch Minister der Opposition ohne Portfolio ihren Platz fanden. Damit wurde den bestehenden Verfassungsstrukturen politisches Leben eingehaucht. Banner, Slogans, Versammlungen und Debatten der Bürgerrechtsbewegung schufen Momente mitreißender Politisierung. Bürger konnten ihrer Frustration Luft machen und über zahlreiche „Runde Tische“ an der Entscheidungsfindung teilhaben. Allerdings brachte diese Volksbewegung keine neuen Institutionen hervor; sie fand ihren Höhepunkt im Wahlkampf vom März 1990 – in Wahlen somit, mittels derer die parlamentarische Demokratie in der implodierenden DDR wiederhergestellt wurde.¹²

Da die Alternative eines gesamtdeutschen Verfassungsvertrags ausgeschlossen und der Beitritt nach Paragraph 23 des Grundgesetzes der Bundesrepublik vollzogen wurde, war die Ausweitung bestehender bundesdeutscher Institutionen nach Osten juristisch vorprogrammiert. Politische Parteien, die in den ersten freien Wahlen zusammengearbeitet hatten, begannen sich im Sommer 1990 trotz unterschiedlicher Mitgliedsstrukturen zusammenzuschließen. Im Vorfeld der Angliederung löste die de Maiziere-Regierung die bestehenden Verwaltungsbezirke auf bzw. führte sie die Länderstruktur wieder ein, die bis 1952 bestanden hatte. Damit sollte Ostdeutschland der föderalen Struktur der Bundesrepublik angepasst werden. Gleichzeitig forderten Städte, Kommunen und ländliche Gebiete ihre Eigenständigkeit zurück, womit sie die regionale Untersetzung der demokratischen Verwaltung lieferten. Nicht zuletzt weiteten unabhängige Interessengruppen und Organisationen der Bundesrepublik, wie Gewerkschaften und Arbeitgeberverbände, ihre Aktivitäten nach Osten aus; sie übernahmen die Rolle der SED-„Transmissionsriemen“ (Massenorganisationen) und belebten die Zivilgesellschaft neu. Eine

Kombination aus östlicher Erfahrung und westlicher Hilfe forcierte den Umwandlungsprozess; die Selbstaflösung der DDR wurde durch bundesdeutsche Strukturen aufgefangen.¹³

Die Geschwindigkeit, mit der sich der politische Import vollzog, hatte ambivalente Konsequenzen. Den Ostdeutschen wurde nicht die Zeit gegeben, die sie benötigt hätten, um in die neuen Institutionen hineinzuwachsen. Schon im März 1990 wurden die Dissidenten, die das demokratische Erwachen angeführt hatten, an den parlamentarischen Rand gedrängt, da sie auf die Wiedervereinigung mit Zurückhaltung reagiert und darüber hinaus dilettantische politische Kampagnen geführt hatten. Zeitgleich gelang es der postkommunistischen Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS), aus dem ostdeutschen Unmut über die westdeutsche Vormundschaft Kapital zu schlagen und sich als starke regionale Partei zu etablieren, die bald in einigen Länderregierungen mitwirken sollte. Die SPD zahlte für ihre Weigerung, Reformkommunisten in ihre Reihen aufzunehmen, mit einer vergleichsweise schwächeren Repräsentanz in den neuen Bundesländern denn in den alten. Selbst in der siegreichen CDU waren ostdeutsche Parteimitglieder ständig in einer Minderheitenposition; ihre Stimmen fanden bei Entscheidungsprozessen kaum Gehör. Nur wenigen Ostdeutschen, wie Angela Merkel oder Matthias Platzeck, gelang der Aufstieg zu nationaler Bedeutsamkeit. Die Gründung eines Ost-Ausschusses in Bundestag und Bundesrat konnte dem westlichen Paternalismus nur bedingt entgegenwirken.¹⁴

Die Verwirklichung der „inneren Einheit“ innerhalb der politischen Kultur hinkte dem Institutionentransfer des Einigungsprozesses letztlich hinterher. Ostdeutsche fühlten sich oftmals als Bürger zweiter Klasse, deren Biografien nur unzureichend gewürdigt wurden. Die Kritik an der SED-Diktatur und die Skandalisierung von Stasi-Verwicklungen schufen in weiten Kreisen den Eindruck weitgehender Verunglimpfung Ostdeutschlands, zumal sich DDR-Bürger stärker mit dem politischen System identifiziert hatten als die eher „privatisierten“ Menschen in der BRD. Daraus resultierte laut Umfragen unter Ostdeutschen eine stärkere Skepsis gegenüber der Demokratie. Nur jeder dritte Ostdeutsche ist mit deren konkreter Ausprägung, nur jeder vierte mit der sozialen Marktwirtschaft zufrieden. Bei der Gegenüberstellung von individueller

Freiheit und sozialer Solidarität entscheiden sich die neuen Bundesbürger deutlich mehr als westdeutsche Befragte für Solidarität. Während die Ostdeutschen mehrheitlich ihre persönliche wirtschaftliche Situation positiv bewerten, neigen sie mit Blick auf die Zukunft allgemein zu mehr Pessimismus. Obgleich nur ein Achtel der Befragten sich die DDR zurückwünscht, zeugt o. g. Diskrepanz von einer deutlich geringeren Bindung an die parlamentarische Demokratie denn im Westen.¹⁵

Rein formell war die politische Umgestaltung dennoch erfolgreich, da Konflikte und Turbulenzen, wie sie bei derart grundlegenden Systemveränderungen normal sind, vermieden werden konnten. Innerhalb eines relativ kurzen Zeitraums ernteten Ostdeutsche die Früchte einer bewährten Ordnung - Rechtsstaatlichkeit und funktionierende Verwaltung nach westdeutschem Muster -, die weitgehend auf den Osten übertragen wurde. Die kontrollierte Übernahme eines bereits etablierten politischen Systems hatte allerdings einen hohen Preis. Alternativen wurden ausgeschlossen; mögliche Ausnahmen, z. B. um bewährte ostdeutsche Erfahrungen zu bewahren, wurden abgeblockt. Im Verlauf dieses Prozesses wurden nicht nur diskreditierte SED-Eliten ausgetauscht, sondern die neuen Bundesbürger in die Rolle „passiver Schüler“ gedrängt, statt aus ihnen aktive Mitgestalter zu machen. Anders als bei den Veränderungen in anderen osteuropäischen Staaten ließ die grundlegende Asymmetrie gescheiterter Ostbetriebe, die erfolgreichen westdeutschen Konzernen angeschlossen wurden, den Neubürgern wenig Raum, ihren eigenen Weg zu finden. Während die Etablierung der Partei „Die Linke“ auch im Westen den Beginn eines Fünf-Parteiensystems auf Bundesebene einläutete, ist die psychologische Aneignung der Demokratie im Osten noch immer ein unvollendeter Prozess.¹⁶

2. Wirtschaftliche Probleme

Im Gegensatz zu den skizzierten politischen Entwicklungen erwies sich die wirtschaftliche Vereinigung als problematischer, da viele DDR-Betriebe maroder waren, als allgemein angenommen. Die Grundsatzentscheidungen über die Art und Weise der Transformation waren mit der Währungs-, Zoll- und Sozialunion vorgegeben, die an den Zollverein des 19. Jahrhunderts, ebenfalls ein Schritt auf dem Wege der Vereinigung des Kaiserreichs, erinnerte. Kritiker vergessen dabei oftmals,

dass der überhöhte Umtauschkurs, eine Rate von 1:1,5, auf Druck der ostdeutschen Bevölkerung zustande gekommen und der Devisen gefolgt war: „Kommt die DM nicht zu uns, gehen wir zu ihr.“ Die tatsächliche Kaufkraft lag eher bei 1:4,4. Der drohende Staatsbankrott der DDR, die fortgesetzte Abwanderung von Ostdeutschen in den Westen und ein zeitlich begrenztes Fenster diplomatischer Möglichkeiten ließen den Entscheidungsträgern jedoch wenig Spielraum - auch wenn Vertreter der Wirtschaft, wie Bundesbankchef Karl Otto Pöhl, eher einen stufenweisen Übergang bevorzugt hätten. Selbst die Treuhandgesellschaft, zunächst von der Bürgerrechtsbewegung gefordert und erst später zu einem Privatisierungsinstrument umfunktioniert, profitierte nicht von der Veräußerung öffentlichen Besitzes, sondern musste Firmen mit enormen Verlusten verkaufen.¹⁷

Statt „blühende Landschaften“ zu schaffen, wie Kanzler Kohl es versprochen hatte, führte die Einführung der sozialen Marktwirtschaft in den neuen Bundesländern zu einer regelrechten „Vereinigungskrise“.¹⁸ Die unzureichend verstandenen Ursachen des Anpassungsschocks ergaben sich aus der gleich zweifachen Transformation, sowohl von der Plan- zur Marktwirtschaft als auch vom beschützten Handel zum globalen Wettbewerb, wodurch die den Kombinat Günter Mittags inhärenten Schwächen offen zu Tage traten. Da die Produktivität im Osten nur etwa ein Drittel der Produktivität des Westens betrug, lagen die Preise der meisten ostdeutschen Waren plötzlich weit oberhalb des Marktes. Zudem brach der bisherige Tauschhandel mit den osteuropäischen Nachbarn durch deren Übergang vom COMECON zur freien Konvertibilität in sich zusammen. Osteuropäische Länder konnten nunmehr billigere und bessere Produkte auf dem Weltmarkt kaufen. Nicht zuletzt leisteten auch die ostdeutschen Konsumenten ihren Beitrag zum Desaster. Sie lehnten die eigenen Waren ab und bevorzugten attraktiver verpackte Westprodukte, auch wenn diese durchaus nicht immer von höherer Qualität waren. Das Resultat war eine massive De-Industrialisierung; in den ersten beiden Jahren nach der Wende wurden zwei Drittel der ostdeutschen Fabriken geschlossen.¹⁹

Der Schock der Wiedervereinigung hatte widersprüchliche Folgen für den ostdeutschen Lebensstandard, da der Verlust von Bezüge, was zur

Arbeitsplätzen mit gestiegenem Konsum einherging. Der anfängliche Zusammenbruch fordistischer Produktionsstätten, die durch weniger beschäftigungsintensive Industrien ersetzt wurden, führte zu einem Rückgang der Beschäftigungszahlen von 8,9 auf 5,8 Millionen. Da mehr Ostdeutsche als Westdeutsche auf den Arbeitsmarkt drängten, kam es zu einer strukturellen Beschäftigungslosigkeit, die um das Zweifache höher lag als die entsprechende westdeutsche Rate und die ihre Höhepunkte 1997 und 2004/05 mit über 19% Arbeitslosigkeit hatte. Nicht in diese Zahlen einbezogen waren Arbeitssuchende, die in Umschulungsprogrammen (den berühmt-berüchtigten Arbeitsbeschaffungsmaßnahmen ABM) zwischengeparkt oder in den Vorruhestand geschickt worden waren, was häufiger Frauen als Männer betraf. Das westdeutsche Sozialversicherungssystem federte jedoch den Verlust an Arbeitsplätzen durch massive Zahlungen selbst an neue Kunden ab, die niemals Beiträge entrichtet hatten. Dem gewerkschaftlichen Druck folgend stiegen ostdeutsche Gehälter relativ schnell auf ein Vierfünftel vergleichbarer westdeutscher Bezüge, was zur Zunahme der Kaufkraft in den neuen Bundesländern führte. Soziale Proteste konnten damit weitgehend vermieden werden, denn die Ostdeutschen konnten sich sehr bald dieselben Konsumartikel wie ihre westlichen Landsleute leisten.²⁰

Obwohl der skizzierte Prozess anfänglich dynamisch verlief, blieb die Aufholjagd schließlich stecken: Es entstand das Schreckgespenst eines für immer dem Westen hinterher hinkenden ostdeutschen Mezzogiorno. Um der Wirtschaft zusätzlichen Antrieb zu geben, rief das Kabinett Kohl einen deutschen Solidaritätsfonds sowie einen Zuschlag zur Einkommenssteuer in Höhe von 7,5% ins Leben; damit wurde der Finanztransfer von 2 Billionen Euro in die neuen Bundesländer aufgefangen. Mit den Geldern wurden die Infrastruktur verbessert, Gebäude renoviert und ein soziales Sicherheitsnetz geschaffen. Das führte bis Ende der 1990er Jahre zu einem achtbaren Aufschwung. Nachdem die IT-Blase jedoch geplatzt war, stagnierte die Expansion der ostdeutschen Produktion. Die Kluft hinsichtlich der Produktivität wurde bei Dreiviertel und hinsichtlich des Produktionsniveaus bei Vierfünftel des Stands der alten Bundesrepublik eingefroren. Während die Landwirtschaft aufgrund der größeren Ackerflächen, übernommen von den Landwirtschaftlichen Produktionsgemeinschaften (LPG), recht erfolgreich war, scheiterten

nicht wenige der neu gegründeten Kleinbetriebe. Die modernisierten großen Produktionsstätten fielen mehrheitlich unter westliche Kontrolle. De-industrialisierte Städte wie Hoyerswerda und viele ländliche Gebiete verloren an Bevölkerung; insbesondere junge Frauen zogen fort. Im Umfeld von Städten, wie Leipzig, Dresden, Jena oder Berlin, dagegen hielt der Aufschwung an; der Verfall konnte gestoppt und eine neue Dynamik erreicht werden.²¹

Die Aussichten für die ostdeutsche Wirtschaft bleiben ungewiss. Sie verweisen auf ein fragmentiertes Muster widersprüchlicher Entwicklungen. Teilweise ist das dem Erbe der DDR geschuldet, das den Anspruch ad absurdum führte, international die zehntgrößte Industriemacht gewesen zu sein. Das Ausmaß der Anpassungsschwierigkeiten war jedoch auch ein Ergebnis des Triumphes der Politik über die Wirtschaft. Das Verlangen der ostdeutschen Bevölkerung nach sofortigem Zugang zu westlichem Wohlstand führte z. B. zu Entscheidungen wie dem überzogenen Wechselkurs oder einem rapiden Lohnanstieg, womit die Wettbewerbsfähigkeit untergraben wurde. Während Gesamtstatistiken eine Verfestigung des Ost-West-Gefälles bezeugen, sprechen differenziertere regionale Datenerhebungen von widersprüchlichen Entwicklungen - von wirtschaftlichem Rückgang in einigen und von tatsächlichem Wachstum in anderen Regionen. Will man die sich selbst erfüllende Voraussage eines weiteren Rückgangs widerlegen, so muss das von den Medien kolportierte negative Bild revidiert und vermehrt auch von ostdeutschen Erfolgsgeschichten erzählt werden. Im Hinblick auf Arbeitsflexibilität zumindest liegt der Osten bereits vor dem Westen bzw. passt er sich dem internationalen Wettbewerb an.²²

3. Sozialer Umbruch

Der soziale Wandel zeigt ein ähnlich zwiespältiges Bild. Die Erwartungen des Herbsts 1989 in eine baldige Angleichung wichen schnell der Erkenntnis, dass Unterschiede existierten, die auf die separate Entwicklung während mehrerer Jahrzehnte zurückzuführen waren. Wie die Bilder von den an der Mauer tanzenden Menschen zeigen, waren Begegnungen von Ost und West zunächst oft freudig. Fremde umarmten einander. Die Aufnahme lange unterbrochener persönlicher Beziehungen wurde wieder möglich. Andererseits erwies sich nach Niederreißen der

Barrieren, wie weit sich die Deutschen auf beiden Seiten des Eisernen Vorhangs aufgrund ihrer kommunistischen respektive demokratischen Erfahrungen in ihren Lebensweisen und Werten auseinander gelebt hatten. Hinzu kam, dass es sich nicht um ein Zusammentreffen von Gleichgestellten handelte. Die Westdeutschen waren politisch und wirtschaftlich dominant bzw. verwiesen die Ostdeutschen in die Rolle armer Verwandter.²³ Selbst unter Feministinnen existierten tiefe Missverständnisse, da die bundesdeutschen Aktivistinnen in ihrem Kampf um Emanzipation theoretisch zwar radikaler, die DDR-Frauen dagegen im praktischen Leben fortgeschrittener und unabhängiger waren.²⁴ Die sozialen Reaktionen auf die Einigung reichten von defensivem Rückzug bis zur erwartungsvoll eifrigen Erkundung der Unterschiede.

Der Übergang der Ostdeutschen vom Kollektivismus zum Individualismus forderte dem Einzelnen ein hohes Maß an Umstellung in den Zukunftserwartungen und im Verhalten ab. Das gepriesene Kollektiv der Fürsorgediktatur brach mit dem Ende der DDR in sich zusammen. Die Mitgliedschaft in den Massenorganisationen endete. Institutionen wie Polikliniken verschwanden. Die schützende Hülle war nicht länger existent. Mit einem Schlag sahen sich die frischgebackenen Bundesbürger neuen Verantwortungen gegenüber. Sie mussten Lohnsteuererklärungen oder Lebensversicherungsformulare ausfüllen und hatten den Verführungen von Verbraucherkrediten zu widerstehen, wollten sie sich finanziell nicht ruinieren. Ein Großteil der Orientierungsmechanismen, die ihnen zuvor geholfen hatten, war wertlos geworden. Persönliche Beziehungen, „Vitamin B“, mittels derer die Regulatorien einer Diktatur verhandelbar gewesen waren, verloren ihre Bedeutung. Im Gegensatz zu dem Verhalten der Ostdeutschen, die nicht wirklich auffallen wollten, legten die Nach-1968-Westdeutschen viel Wert auf Selbstbehauptung und Inszenierung von Lebensstilen – Routinen, die den Ostdeutschen merkwürdig und irrelevant erschienen. Autobiografische Berichte, wie die von Jana Hensel oder Ingo Schulze, beschreiben die Schwierigkeiten beim Navigieren im fremden Terrain mit unterschiedlichen Regeln.²⁵

Analog anderer historischer Umbrüche stellte die deutsche Vereinigung die sozialen Hierarchien auf den Kopf. In diesem Prozess gab es Gewinner wie Verlierer. Wie vorhersehbar, verloren beim Sturz des

SED-Regimes die Nomenklatur der Partei, die Offiziere der Volksarmee bzw. der Stasi und andere mit dem Regime Verbundene ihre Privilegien. Ebenso durch „Abwicklung“ ihrer Institutionen ins Abseits gedrängt wurden viele Intellektuelle, die wegen ihres politischen Engagements, ihrer Inkompetenz oder aufgrund fehlender öffentlicher Gelder entlassen wurden. Insbesondere sie wurden nunmehr zum Sprachrohr ostdeutscher Wendeopfer.²⁶ Gleichzeitig erhielten ehemalige Regimegegner, aktive Kirchenmitglieder oder bürgerliche Fachkräfte, die unter der SED-Diktatur gelitten, sie jedoch überstanden hatten, die Chance, in Führungspositionen aufzusteigen, zu denen sie bisher keinen Zugang hatten. Während der mittleren Generation die Anpassung am schwersten fiel, profitierten ältere Menschen kurz vor Erreichen des Ruhestands von höheren Renten. Jungen Menschen öffneten sich neue Lern- und Reisemöglichkeiten. Der neuen Elite erfolgreicher Politiker, Geschäftsleute und Freiberufler stand somit eine Altersgruppe von verärgerten Opfern des Umbruchs gegenüber.²⁷

Der Transfer westlicher Institutionen war gleichermaßen ein Erfordernis wie ein Problem, da ostdeutsche Einrichtungen sich westdeutschen Mustern anzupassen hatten, selbst wenn diese nicht selten bereits selbst reformbedürftig waren. So wurde beispielsweise die riesige DDR-Akademie der Wissenschaften aufgeteilt, um ihre Institute mit den dezentralisierten Strukturen der Max-Planck-Gesellschaft bzw. der Helmholtz- oder Leibniz-Gemeinschaften der Bundesrepublik kompatibel zu machen. Dabei wurden überflüssige Arbeitskräfte freigesetzt. Die demokratische Umstrukturierung der Universitäten mit dem Ziel, sie international wettbewerbsfähig zu machen, war gleichfalls mit der Entlassung von ostdeutschen Fakultätsmitgliedern und der Übernahme westdeutscher Importe verbunden. Im Verlauf der Säuberungsprozesse wurden manche SED-behaftete Institutionen geschlossen, deren Beibehaltung ratsam gewesen wäre, Jugendzentren etwa oder Kulturhäuser. Nur wenige DDR-Erregenschaften wie die säkulare Jugendweihe, die die religiöse Konfirmation ersetzte, überlebten. Ironischerweise wurden zehn Jahre später einige der aufgelösten Institutionen wie Medizinische Versorgungszentren oder Kinderkrippen mit leicht verändertem Image und im Zuge einer längst überfälligen gesamtdeutschen Reform wieder eröffnet.²⁸

Wurde die erweiterte Bundesrepublik, wie viele Kritiker behaupten, somit zu „einem Staat mit zwei Gesellschaften“? Einerseits deuten soziale Indikatoren auf weiter existierende Unterschiede hin: Ostdeutsche sind im Durchschnitt weniger wohlhabend als Westdeutsche; die Armutsquote lag 2005 im Osten bei 17%, im Westen bei 12%. Viele ostdeutsche Frauen gingen anfangs in eine Art Geburtenstreik, wodurch die zuvor höhere Geburtenrate unter die Westdeutschlands fiel. Obgleich 1,5 Millionen Westdeutsche seit 1990 in den Osten zogen, gingen und gehen weiterhin alljährlich 50.000 Ostdeutsche mehr in den Westen und entvölkern damit ganze Landstriche. Andererseits ist die ostdeutsche Lebenserwartung seit der Vereinigung um nahezu zehn Jahre gestiegen, was auf einen verbesserten Gesundheitszustand der Bevölkerung verweist. Darüber hinaus nähert sich das durchschnittliche Haushaltseinkommen dem Westniveau an, widergespiegelt etwa in der Angleichung des Besitzstands an Gebrauchsgütern oder auch in Umfragewerten zur Zufriedenheit und zu anderen Indikatoren. Die genannten Fakten deuten letztlich darauf hin, dass viele Unterschiede zwischen Ost und West, trotz des langwierigen Prozesses stockender Integration, mehr und mehr verschwinden.²⁹

4. Der kulturelle Konflikt

Die kulturelle Reaktion der Ostdeutschen auf den demokratischen Aufbruch war ebenfalls höchst ambivalent. Intellektuelle führten zwar die Proteste an, ihre Hoffnungen auf einen Dritten Weg wurden jedoch von den wach gerüttelten Bürgern zurück gewiesen. Der Kampf gegen die Zensur brachte eine Vielzahl von geistreichen Reaktionen hervor, seien es Slogans, witzige Plakate oder andere kritische Äußerungen. Jahrzehntelange Frustration über die von der SED eingeschränkte Meinungsfreiheit machte sich Luft. Zu den ersten, die die Aufhebung der Zensur forderten, gehörten Rockmusiker, Schauspieler und Schriftsteller. In Satiren diskreditierten sie die an der Macht befindlichen alten Männer. Mit der Auflösung von Institutionen wie dem Schriftstellerverband, der seinen Mitgliedern Einkommen und Privilegien gesichert hatte, verschwand jedoch die staatliche Unterstützung der Kultur. Die Autoren fanden sich nunmehr der Gnade bzw. Ungnade eines ihnen unbekanntes Marktes kultureller Produkte ausgeliefert. Die allgemeine Wiederbelebung der öffentlichen Debatten nahm ihnen darüber hinaus die besondere Rolle, die sie in der DDR ausgeübt hatten, wo sie Ersatzfunktionen

für die fehlende öffentliche Artikulation innehatten und so etwas wie das Gewissen der herrschenden Partei waren.³⁰ Nicht zuletzt wurde ihr Projekt, den Sozialismus zu demokratisieren, durch das Volksverlangen nach der westlichen sozialen Marktwirtschaft zunichte gemacht.

Zur Ironie der Wende-Geschichte gehört die Marginalisierung von ostdeutschen Intellektuellen in gesamtdeutschen kulturellen Einrichtungen wie in der Medienlandschaft. Mit schwindender Leserschaft mussten viele ehemalige Parteiorgane schließen; nicht wenige Ostdeutsche bevorzugten nunmehr die reißerische Aufmachung von BILD-Zeitung oder SUPER-ILLU. Westliche Medienunternehmen kauften ostdeutsche Zeitungen bzw. Radio- und Fernsehsender auf und säuberten die Führungspositionen von Kommunisten. In niederen Positionen konnten ostdeutsche Journalisten ihren Beruf nicht selten weiter ausüben. Die neu formierten regionalen Konglomerate waren auf den provinziellen ostdeutschen Mediengeschmack zugeschnitten. Während Stars der DDR wie Kurt Masur von der Liberalisierung profitierten, verloren andere Künstler ihre sicheren Posten im Austausch gegen mehr Freiheit und kulturelle Ausdrucksmöglichkeit. Da die meisten westdeutschen Leser nur bedingt an den Geschehnissen in den neuen Bundesländern interessiert waren, stellten die führenden Zeitungen und Medienanstalten nur wenige Ostdeutsche wie Friedrich Dieckmann ein. Die Unkenntnis des Marktwettbewerbs führte dazu, dass Neugründungen aus dem Jahre 1989 wie *Die Andere* scheiterten; ostdeutsche Stimmen fanden in der nationalen Debatte wenig Gehör.³¹

Der Umgang mit der Vergangenheit der SED-Diktatur wurde dadurch erschwert, dass die Nachlassverwalter des ostdeutschen Staates entschlossen waren, sich mit dem Kommunismus prinzipieller auseinander zu setzen als es zuvor mit dem Nationalsozialismus geschehen war. Da prominente Schriftsteller wie Christa Wolf den Sozialismus verteidigt und ihn einzig zu reformieren getrachtet hatten, prangerten westdeutsche Literaturkritiker in einem veritablen *Literaturstreit* das vermeintliche Unvermögen der ostdeutschen Autoren aufs Schärfste an: Sie hätten es versäumt, sich rechtzeitig vom Regime zu distanzieren. Diese Kontroverse eskalierte durch Rückgriff auf die Taktik der Stasi-Skandalisierungen, nachdem enthüllt worden war, dass selbst Avantgarde-Dichter, z. B.

Medienlieblinge der systemkritischen Prenzlauer-Berg-Szene wie Sascha Anderson, für das Ministerium für Staatssicherheit gearbeitet hatten.³² Ehemalige Dissidenten und Regimeopfer, die in Haftanstalten wie Hohenschönhausen oder Bautzen eingesperrt waren, charakterisierten die DDR als *Unrechtsregime*, als illegitimen Staat, der die Rechtsstaatlichkeit missachtet habe. Mehr noch: Eine Untersuchungskommission des Bundestags hielt zwei Runden breit publizierter Anhörungen ab, um die SED-Diktatur aufzuarbeiten. Bei derart geballter negativer Publizität, mit der auch die individuelle Lebensgeschichte verunglimpft wurde, fühlten sich viele Ostdeutsche persönlich angegriffen.³³

Es überrascht somit nicht, dass die Enttäuschung über die Schwierigkeiten des Umbruchs, verstärkt durch Ressentiments gegen Pauschalurteilungen, bei Ostdeutschen nostalgische Gefühle, auch *Ostalgie* genannt, beflügelten, mittels derer die DDR idealisiert wurde. Der Verlust gewohnter Gegenstände der materiellen Kultur oder auch Anpassungsschwierigkeiten an das unbekanntere westliche System brachten viele von ihnen dazu, sich ihres früheren Lebens mit verklärter Sicht zu erinnern. Im Rückblick sah die einst graue DDR behaglich aus. Selbst das ärgerliche Schlangestehen erschien nunmehr als eine Art von „Solidaritätsgemeinschaft“. Geschäftsleute entdeckten schnell die Chance, damit Geld zu machen, sei es durch die Vorliebe für ostdeutsche Rockmusik oder für wiederbelebte Ostprodukte, die in besonderen „Ostshops“ gehandelt wurden. Die DDR wurde zu einem leicht gruseligen Erinnerungspark.³⁴ Ironischerweise schuf die Kommerzialisierung der rückwärts gewandten Gefühle eine posthume ostdeutsche Identität, die von verletztem Stolz getragen war. Die daraus abgeleitete Behauptung, die *Ostalgie* habe zu einer neuen ostdeutschen Ethnizität geführt, ist freilich eine Übertreibung. Die meisten Bürger der neuen Bundesländer traten in die Bundesrepublik als Sachsen etc. pp. ein.³⁵ Und auch Westdeutsche reagierten auf das Verschwinden der alten BRD mit einer Art *Westalgie*.

Aufgrund der Auseinandersetzungen mit ihrer Vergangenheit ist die verschwundene DDR vielen Ostdeutschen zu einem Ort kultureller Kreativität geworden, von literarischem Schaffen, von Medienveranstaltungen und Gedenkfeiern. In fast ritualisierter Form prangern Kritiker der Einigung wie Daniela Dahn die Diskriminierung

von Ostdeutschen an, während Fürsprecher der Wiedervereinigung wie Richard Schroeder die SED für die nachwirkenden Schwierigkeiten verantwortlich machen.³⁶ Gleichzeitig berichteten Autoren wie Uwe Tellkamp in ambitionierten Meisterwerken wie *Der Turm* über ihre ambivalenten Erinnerungen an eine Kindheit in der zerbröckelnden DDR.³⁷ In erfolgreichen Filmen wie *Good bye Lenin* oder *Das Leben der Anderen* stellen Filmschaffende teils ironisch, teils dramatisch die ostdeutschen Befindlichkeiten dar bzw. vermitteln sie etwas von den Träumen und Ernüchterungsprozessen unter dem Kommunismus. Mittlerweile wurde das SED-Regime sogar zum Sujet einer Familien-Seifenoper, *Weißensee*, was darauf hindeutet, dass das Thema sicher genug scheint, um als Unterhaltungsstoff zu dienen.³⁸ Gemessen daran wird die offizielle Erinnerung an die DDR durch Bundesregierung und Berliner Senat weiterhin kontrovers wirken, da offensichtlich widersprüchliche Lektionen vermittelt werden.³⁹

5. Die internationale Normalisierung

Im Gegensatz zu den Schwierigkeiten bei der Herstellung der „inneren Einheit“ waren die Wirkungen des Vereinigungsprozesses auf den Verlauf der deutschen Außenpolitik verhaltener. Anfangs rief das Gespenst eines größeren Deutschlands bei politischen Eliten und Redakteuren in Israel, Großbritannien, Frankreich und Polen, um nur einige zu nennen, zwar historische Ängste vor einem deutschen Expansionismus wach. Die freudigen Bilder vom Fall der Mauer lösten jedoch sympathisierende Reaktionen unter den Nachbarvölkern aus. Osteuropäische Dissidenten erkannten zudem, dass ihr Weg nach Europa über ein wiedervereinigtes Deutschland führen werde.⁴⁰ Während US-Präsident George Bush die deutsche Vereinigung von Anfang an unterstützte, bedurfte es längerer Überredungskünste, bis Francois Mitterrand durch Zusicherung einer gemeinsamen Währung dafür gewonnen werden konnte. Dem sowjetischen Staatschef Michail Gorbatschow wurde wirtschaftliche Hilfe angeboten, um seine Zustimmung zum deutschen Recht auf Selbstbestimmung und zu einer gesamtdeutschen NATO-Mitgliedschaft zu erlangen. Letztlich schufen die Zwei-plus-Vier-Verhandlungen die Voraussetzungen dafür, das „deutsche Problem“ durch gemeinsam akzeptierte Grenzen, die Absage an ABC-Waffen und eine merkliche Reduzierung der Bundeswehr zu lösen.⁴¹

Nach der Vereinigung zog es die vergrößerte Bundesrepublik vor, sich als „Zivilmacht“ zu präsentieren. Sie vermied einseitige Kraftakte und unterstützte internationale Zusammenarbeit.⁴² Einerseits hatten sich die Westdeutschen nach dem Zweiten Weltkrieg kulturell entmilitarisiert. Viele junge Männer verweigerten den Wehrdienst selbst in einer zivil orientierten Bundeswehr, die sich als Streitkraft von „Bürgern in Uniform“ verstand. Andererseits hatte sich die ostdeutsche Friedensbewegung vom kommunistischen Militarismus der Nationalen Volksarmee distanziert, obgleich die anti-westliche Friedenspropaganda der SED auch Argwohn gegenüber der NATO hinterließ.⁴³ Solange die alte Bundesrepublik als „halb souveräner Staat“ agiert hatte, konnte sie sich hinter dem amerikanischen Atomschirm verstecken. Eigene Interessen zog sie vor, durch Verhandlungen oder notfalls durch DM-Diplomatie wahrzunehmen. Im Gegensatz zum anmaßenden Kaiserreich oder zum aggressiven Dritten Reich war die Kultur der Außenpolitik der Bundesrepublik durch Multilateralismus und Konsultationen mit NATO bzw. EU charakterisiert. Indem es von seinen Dominanzversuchen abließ, orientierte sich Deutschland auf den Frieden.

In Reaktion auf internationale Erwartungen re-interpretierte die Bundesrepublik graduell die oben benannten Richtmarken, was langsam zu einer „Normalisierung“, d. h. zur Übernahme von mehr Verantwortung, führte. Das betraf z. B. die im Grundgesetz verankerten Festlegungen, mit denen ein weiterer Weltkrieg vermieden werden sollte. Sie ließen lediglich die Teilnahme an kollektiven Sicherheitsmaßnahmen sowie die Anwendung von Gewalt einzig im Falle von Selbstverteidigung zu (Artikel 24 und 87a). Dementsprechend weigerte sich Bonn, am ersten Golfkrieg teilzunehmen. 1994 entschied das Bundesverfassungsgericht nunmehr, dass im Interesse friedenssichernder Maßnahmen auf dem Balkan deutsche Soldaten an kollektiven Sicherheitsaktionen beteiligt sein dürften, sofern das von einer Mehrheit im Bundestag mitgetragen werde. Damit wurde die auswärtige Stationierung von Truppen wie im Falle der SFOR-Mission zu Stabilisierung der Lage in Bosnien gebilligt. Als das rot-grüne Kabinett in der Kosovo-Krise über den Einsatz von Kampftruppen zu entscheiden hatte, nutzte Außenminister Fischer zusätzlich den Slogan „Nie wieder Auschwitz“ für seine Argumentation, dass Deutsche keinen Genozid vor den Toren ihres Landes tolerieren

dürften. Die Entsendung von Truppen nach Afghanistan dagegen wurde als „Wiederaufbaumaßnahme“ gerechtfertigt; sie blieb kontrovers, zumal sie mehr und mehr die Gestalt eines Kriegseinsatzes annahm.⁴⁴

Selbst nachdem das vereinte Deutschland in die Mitte Europas zurückgekehrt war, sah es sich weiterhin als „Mittelmacht“, die mehr regional als global zu handeln habe. Dabei war Gerhard Schröders Führungsstil zweifellos nachdrücklicher als der von Helmut Kohl. Er sprach offen von „nationalen Interessen“ und strebte einen ständigen Sitz im UN-Sicherheitsrat an. In den Verhandlungen über den EU-Haushalt gab sich die rot-grüne Koalition nicht länger damit zufrieden, deutsches Geld anzubieten, um Kompromisse herbeizuführen. Ähnlich weigerte sich Berlin, den von Präsident George W. Bush entfesselten Präventivkrieg gegen den Irak mitzutragen. Zu fadenscheinig schien der deutschen Regierung die Rechtfertigung, Irak besitze „Massenvernichtungswaffen“ oder fördere al-Qaida. Sie zog es vor, stattdessen die Koalition der Kriegsunwilligen, Frankreich, Russland und China, zu stärken. Um die Folgen des Kalten Kriegs zu überwinden, bemühte sich die deutsche Regierung zudem engagiert, zwischen Moskau und Washington zu vermitteln mit dem Ziel, die russische Regierung in die internationale Gemeinschaft zu integrieren.⁴⁵ Obwohl Bundeskanzlerin Angela Merkel nach außen weniger ambitiös auftrat, erwies sie sich beim Einsatz für deutsche Positionen durchaus als hartnäckig.

Wird die Bundesrepublik im zusammenwachsenden Europa eine führende Rolle spielen? Mehrere Gründe sprechen gegen den Aufstieg eines „Viertes Reichs“⁴⁶, selbst in abgeschwächter Form: Das Erbe von zwei gescheiterten Dominierungsversuchen hat Deutschlands Nachbarn misstrauisch gegenüber jeglichem Führungsanspruch gemacht. Deutschland hat sich zudem mit den Folgen der Einigung und der Globalisierung auseinander zu setzen; es verfügt nicht über die Ressourcen für einen Alleingang. Die begrenzte Größe und der fehlende Zugriff der Bundeswehr auf Atomwaffen machen Deutschland als Mittelpunkt einer gemeinsamen Verteidigung ungeeignet. Andere Faktoren verweisen dennoch darauf, dass Deutschland in gegenseitigem Einvernehmen zu einer „regionalen Vormacht“ mit normativer Kraft werden könnte: Die Bundesrepublik Deutschland verfügt über Europas größte Wirtschaft

und ist nach wie vor ein industrieller Machtfaktor. Solange die französisch-deutsche Zusammenarbeit auf gemeinsamen Grundlagen verläuft, werden andere EU-Staaten mitziehen. Die Standfestigkeit gegenüber dem englisch-amerikanischen Finanzkollaps und der griechischen Schuldenkrise verdient Respekt. Sollte Deutschland weiterhin gesamteuropäische Interessen artikulieren, wird Berlins Einfluss wahrscheinlich noch steigen.⁴⁷

6. Die Wiedervereinigung als Prozess

In ihrer Euphorie über den Fall der Mauer stimmten viele Deutsche der treffenden Formulierung Willy Brandt's zu, dass „nunmehr zusammenwächst, was zusammengehört“. Durch den bloßen Abriss der hässlichen Betonbarriere und das Durchschneiden von kilometerlangem Stacheldraht würden die geteilten Hälften des Landes automatisch wieder zusammenfinden. Diese weit verbreitete Erwartung basierte auf dem naiven Glauben an die Wirkungsmacht eines grundlegenden Einheitsgefühls und weitaus weniger auf der nüchternen Einschätzung hinsichtlich der Auswirkungen, die die separate Entwicklung der letzten vier Jahrzehnte in einander feindlich gegenüber stehenden Blöcken zeitigt hatte. Der Abriss der Mauer, das Öffnen neuer Grenzübergänge, die Wiederherstellung der verrosteten Bahnverbindungen und zugewachsener Straßen, die Rekonstruktion verfallender Brücken – kurz die Beseitigung der materiellen Überreste der Teilung – waren der einfachere Teil der Vereinigung.⁴⁸ Als wesentlich komplizierter sollte sich die Beseitigung der mentalen, institutionellen und sozialen Auswirkungen des Lebens in den beiden ideologisch einander einst konträren Systemen erweisen. Mit dem Übergang einer ehemals kommunistischen Diktatur zu einer flügge werdenden Demokratie im Osten Mitteleuropas begann ein Veränderungsprozess, der Jahrzehnte andauern dürfte.

Im Vergleich zum Umbruchsgeschehen in den Nachbarländern war die deutsche Wende sowohl privilegiert als auch problematisch, da sie zugleich die Gestalt einer nationalen Vereinigung besaß. Im Gegensatz zu den Erwartungen vieler Ostdeutscher war der Beitritt der fünf neuen Bundesländer zur Bundesrepublik zudem nicht das Verschmelzen zweier gleichgestellter Staaten, sondern die Eingliederung des bankrott gegangenen ostdeutschen Staates in ein erfolgreiches System, das sich

im Wettstreit des Kalten Krieges durchgesetzt hatte. Wiedervereinigung bedeutete, dass westliche Muster, Institutionen, ja selbst Eliten nach Osten ausgeweitet wurden, anstatt Ostdeutschen die Möglichkeit zu geben, einen dritten Weg zu finden oder ihr Erbe in eine neue Mischform einfließen zu lassen.⁴⁹ Zweifellos war der Beitritt zur Bundesrepublik eine verlockende Abkürzung auf dem Weg zu materiellem Wohlstand und politischer Freiheit. Diese Option, die die Nachbarländer nicht besaßen, hatte zugleich einen hohen Preis – tief greifende De-Industrialisierung und westliche Vormundschaft. Ostdeutsche wurden in die Lage versetzt, schneller Konsumgüter und Menschenrechte zu erlangen bzw. sich an der Politik zu beteiligen, befanden sich jedoch in einem Abhängigkeitsverhältnis vom westlichen Transfer.

Kritiker des Vereinigungsprozesses hatten eine langsamere Gangart, d. h. einen bewussten Zusammenschluss Gleichgestellter, angemahnt; die Kohl-Regierung, aber auch die ostdeutschen Wähler wiesen diese Alternative jedoch entschieden zurück. Die Wiedervereinigung nach Paragraph 146 des Grundgesetzes hätte immerhin eine gesamtdeutsche Debatte über eine neue Verfassung entlang der innovativen Gedanken des Runden Tisches erlaubt. Eine verzögerte Einführung der DM, ein niedrigerer Umtauschkurs oder eine gezielte Wirtschaftspolitik hätten möglicherweise auch mehr ostdeutsche Industriebetriebe gerettet und Arbeitsplätze gesichert.⁵⁰ Dennoch scheinen die Gründe für ein zügigeres Verfahren letztlich drängender gewesen zu sein: Die Instabilität der Sowjetunion bedeutete einerseits, dass das Fenster diplomatischer Gestaltungsmöglichkeiten nur für einen begrenzten Zeitraum geöffnet sein und, sollte Gorbatschow gestürzt werden, jeden Moment zuschlagen könne. Andererseits waren die Bürger Ostdeutschlands nach jahrzehntelangem Verzicht nicht länger bereit, auf den westlichen Lebensstandard zu warten. Die schnelle Vereinigung bot ihnen die einmalige Chance, in ein neues Land überzuwechseln, ohne ihr konkretes Zuhause verlassen zu müssen.⁵¹

Das Fazit: Zwei Jahrzehnte nach der friedlichen Revolution sind die Ergebnisse der deutschen Wiedervereinigung eher zwiespältig. Hoffnungen wurden enttäuscht, Ängste jedoch teilweise zerstreut. Auf politischer Ebene scheint der Transfer demokratischer Institutionen zu

funktionieren. In der Außenpolitik zieht es die erweiterte Bundesrepublik weiterhin vor, sich als „Zivilmacht“ zu verhalten. Anlass zur Sorge geben der Zusammenbruch eines Großteils der ostdeutschen Industrie, die Entvölkerung stagnierender Regionen sowie das Gefühl der Ostdeutschen, „Bürger zweiter Klasse“ zu sein. Selbstverständlich existieren auch ermutigende Beispiele von Initiativen der Zivilgesellschaft, mittels derer versucht wurde, altneue Verbindungen über den einstigen Eisernen Vorhang hinweg herzustellen, Städtepartnerschaften zu knüpfen, Jugendbegegnungen oder Studentenwettbewerbe zu organisieren oder ähnliche Aktivitäten einzuleiten. Dennoch kann nicht geleugnet werden, dass das geeinte Deutschland von westlichen Eliten regiert wird, Medien ostdeutsche Themen weitgehend ignorieren und weiterhin ein Wohlstandsgefälle zwischen alten und neuen Bundesländern existiert. Mehr noch: Die unterschiedlichen Erfahrungswelten beeinflussen noch immer die Antworten bei Umfragen zu Themen wie Freiheit und Gleichheit.⁵² Werden die benannten Divergenzen auf das Niveau regionaler Verschiedenheiten herabsinken oder wird die „Mauer in den Köpfen“ weiter bestehen bleiben und das Land stärker innerlich denn äußerlich spalten?

Die Überwindung von Auswirkungen jahrzehntelanger Teilung und die Schaffung einer neuen Einheit der Deutschen haben sich somit als langer Prozess, verbunden mit Fehlern und ungeahnten Schwierigkeiten, erwiesen. Der Fall der Mauer war nur ein erster Schritt auf einem Weg, der sich über eine ganze Generation oder länger hinziehen wird. Die finanzielle Unterstützung des Ostens durch den Westen hat atemberaubende zwei Billionen Euro erreicht, deutlich mehr, als Kanzler Kohl anfänglich zu prognostizieren bereit war. Erst nachdem der Transfer westlicher Institutionen abgeschlossen war, konnte mit überfälligen Reformen wie der Modernisierung von Universitäten oder der Wiederbelebung ostdeutscher Einrichtungen, z. B. von Kinderkrippen, begonnen werden. Hinzu kommt, dass in der Zwischenzeit eine neue Generation ohne persönliche Erinnerungen an die Teilung und mit neu gefühlten gemeinsamen Übereinstimmungen herangewachsen ist. Ostdeutsche und Westdeutsche vermischen sich in diesem Gefühl einer kollektiven Identität, wie z. B. während der Fußballweltmeisterschaft 2006 deutlich wurde.⁵³ Nur eine kleine Minderheit der Ost- wie West-Deutschen er-

sehnt die Rückkehr der Mauer; die Wiedervereinigung wird immer mehr zur Normalität. Um neu herangereifte Probleme, wie die Integration von Migranten, zu bewältigen, liegt die Herausforderung nunmehr darin, das Einigungs-Potenzial konstruktiv zu nutzen.

Anmerkungen:

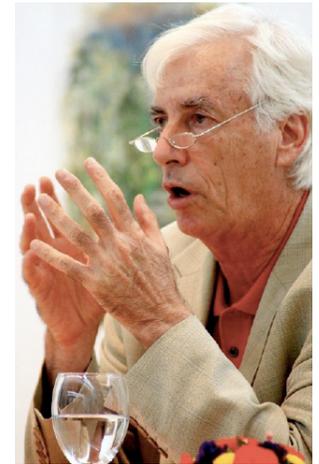
- ¹ 20 Jahre Einheit, *Tagesspiegel*, 2. Oktober 2010, einschließlich der Serie von Lebensgeschichten. Vgl. Geheimakte Deutschland, *Spiegel*, 27. September 2010.
- ² Ibid., und Raj Kollmorgen, Diskurse der deutschen Einheit, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30-31/2010: 6-13.
- ³ Hans-Joachim Maaz, *Der Gefühlsstau. Psychogramm einer Gesellschaft*, München 2010, 2. Auflage; Arnulf Baring, *Deutschland gehört nicht nur den Deutschen*, Stuttgart 2007.
- ⁴ Klaus Schroeder, *Die veränderte Republik. Deutschland nach der Wiedervereinigung*, München 2006.
- ⁵ Richard Schröder, *Die wichtigsten Irrtümer über die deutsche Einheit*, Freiburg 2007.
- ⁶ Daniela Dahn, *Wehe dem Sieger! Ohne den Osten kein Westen*, Reinbeck 2009.
- ⁷ Konrad H. Jarausch, The Federal Republic at Sixty: Popular Myths, Actual Accomplishments and Competing Interpretations, *German Politics and Society*, 28 (2010), 10-29.
- ⁸ Wolfgang Merkl, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Wiesbaden 2010, 2. Auflage.
- ⁹ Manfred Görtemaker, *Die Berliner Republik. Wiedervereinigung und Neuorientierung*, Berlin 2009.
- ¹⁰ Wolfgang Schluchter und Peter E. Quint (Hrsg.), *Der Vereinigungsschock. Vergleichende Betrachtungen zehn Jahre danach*, Weilerwist 2001.
- ¹¹ Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification, 1815-1871* Princeton, 1963. Vgl. Ronald Speirs und John Breuilly (Hrsg.), *Germany's Two Unifications: Anticipations, Experiences, Responses*, New York 2005.
- ¹² Ilko-Sascha Kowalczyk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR*, München 2009.
- ¹³ Lothar de Maiziere, „Ich will, dass meine Kinder nicht mehr lügen müssen“. *Meine Geschichte der deutschen Einheit*, Freiburg 2010. Dieser Aspekt der Vereinigung wird häufig als selbstverständlich vorausgesetzt.
- ¹⁴ Russel Dalton and Willy Jou, Is there a single German Party System? in Jeffrey J. Anderson and Eric Langenbacher, eds., *From the Bonn to the Berlin Republic: Germany at the Twentieth Anniversary of Unification*, New York 2010, 251-269.

- ¹⁵ Klaus Schroeder, Deutschland nach der Wiedervereinigung *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30-31/2010.
- ¹⁶ Rolf Reissig, Von der privilegierten und blockierten zur zukunftsorientierten Transformation *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30/31 (2010).
- ¹⁷ Wolfgang Seibel, *Verwaltete Illusionen. Die Privatisierung der DDR-Wirtschaft durch die Treuhandanstalt und ihre Nachfolger 1990-2000*, Frankfurt 2005.
- ¹⁸ Jürgen Kocka, *Die Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*, Göttingen 1995.
- ¹⁹ Holger Wolf, German Economic Unification Twenty Years Later, and Stephen J. Silvia, The Elusive Quest for Normalcy: The German Economy Since Unification; in *From the Bonn to the Berlin Republic*, 321 ff, 331 ff.
- ²⁰ Michael C. Burda, Wirtschaft in Ostdeutschland im 21. Jahrhundert *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 30/31 (2010).
- ²¹ Felix Ringel, Hoyotopia allerorten? Von der Freiheit zu bleiben *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B30/31 (2010).
- ²² Rainer Land, Ostdeutschland 1989 bis 2010 – fragmentierte Wirtschaftsentwicklung, Vortrag in German Studies Association in Oakland, October 2010. Vgl. Joyce M. Mushaben, *Be Careful What You Pray For: Employment Profiles among East and West Germans*, *German Studies Review* 33 (2010): 565-578.
- ²³ Peter Timm's Film „Go, Trabi Go“ von 1991 und 1992 setzt sich mit dieser Problematik auseinander.
- ²⁴ Ute Gerhard, „1989 und die Krise feministischer Politik“ versus Ingrid Mieth, Frauenbewegungen in Ostdeutschland: Angekommen in Europa? Vorträge in der German Studies Association in Oakland, Oktober 2010.
- ²⁵ Jana Hensel, *Zonenkinder*, Reinbek, 2002, und Ingo Schulze, *Simple Storys. Ein Roman aus der ostdeutschen Provinz*, Berlin 1998.
- ²⁶ Daniela Dahn, *Westwärts und nicht vergessen. Vom Unbehagen in der Einheit*, Berlin 1996.
- ²⁷ Martin Diewald, Anne Goedicke and Karl Ulrich Mayer, eds., *After the Fall of the Wall: Life Courses in the Transformation of East Germany*, Stanford, 2006) Vgl. die Dissertation von Volker Benkert über unterschiedliche Typen des Wandels (Potsdam 2011).
- ²⁸ Peer Pasternack, Erneuerung durch Anschluss? Der ostdeutsche Fall ab 1990, und Konrad H. Jarausch, Säuberung oder Erneuerung? Zur Transformation der Humboldt-Universität 1985-2000, in Michael Grüttner, Rüdiger Hachtmann, Konrad H. Jarausch, Jürgen John and Matthias Middell (Hrsg.), *Gebrochene Wissenschaftskulturen. Universität und Politik im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2010, 309 ff, 327 ff. Vgl. Helga A. Welsh, Policy Transfer in the Unified Germany: From Imitation to Feedback Loops, *German Studies Review* 33 (2010): 531-548.
- ²⁹ Hilary Silver, The Social Integration of Germany since Unification, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 183-206. Vgl. Statistische Ämter der Länder, *Von der Bevölkerung bis Wahlen - 20 Jahre Deutsche Einheit in der Statistik*, Bad Ems 2010.
- ³⁰ Cf. Thomas Goldstein, *Writing in Red: The East German Writers Union and the Role of Literary Intellectuals in the German Democratic Republic, 1971-90* (Diss. Chapel Hill 2010).
- ³¹ Lecture of Dr. Lutz Muecke on the underrepresentation of East Germans in the media at the media-dialogue in Cotonou/Westafrica, September 2010.
- ³² Bernd Wittek, *Der Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland. Eine Analyse des Streits um Christa Wolf und die deutsch-deutsche Gegenwartsliteratur in Zeitungen und Zeitschriften von Juni 1990 bis Ende 1992* (Marburg 1997). Vgl. Christa Wolf, *Stadt der Engel oder The Overcoat of Dr. Freud*, Frankfurt 2010.
- ³³ Andrew Beattie, *Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany*, New York, 2008, and Konrad H. Jarausch, *Memory Wars: German Debates about the Legacy of Dictatorship*, in: John Alexander Williams, ed., *Berlin Since the Wall's End: Shaping Society and Memory in the German Metropolis Since 1989*, Newcastle 2008.
- ³⁴ Dominic Boyer, Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany, *Public Culture* 18 (2006): 361-380. Cf. also the essays by Dietrich Mühlberg on material culture.
- ³⁵ Marc Howard, An East German Ethnicity? Understanding the New Division of United Germany, *German Politics and Society* 13 (1995): 49-70. Cf. Joyce M. Mushaben, Unification and the Law of Unanticipated Consequences, *German Studies Review* 33 (2010): 483-488.
- ³⁶ Vgl. die Publikationen von Daniela Dahn and Richard Schröder, FN 5 und 6.
- ³⁷ Beispielsweise Uwe Tellkamp, *Der Turm. Geschichte aus einem versunkenen Land*, Frankfurt 2008, und Ingo Schulze, *Neue Leben. Die Jugend Enrico Türmers in Briefen und Prosa*, Berlin 2005.
- ³⁸ Bradley Prager, Passing Time since the Wende: Recent German Film on Unification, in *From the Bonn to the Berlin Republic*, 115 ff.
- ³⁹ Martin Sabrow und Irmgard Zündorf (Hrsg.), *Wohin treibt die DDR Erinnerung? Der Streit um eine Debatte*, Göttingen 2007, und der im Druck befindliche Band über die Erinnerung an die Mauer, hrsg. von Klaus-Dietmar Henke.
- ⁴⁰ Harold James and Marla Stone, eds., *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification*, New York 1992; and Renata Fritsch-Bournazel, *Europe and German Unification*, New York 1992.
- ⁴¹ Vgl. Alexander von Plato, *Die Vereinigung Deutschlands -- ein weltpolitisches Machtspiel. Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle*, Berlin 2002.
- ⁴² Hanns Maull, *Germany as a Civilian Power? The Foreign Policy of the Berlin Republic*, Manchester 2001.
- ⁴³ Kathleen Nawyn, Striking at the Roots of German Militarism: Efforts to Demilitarize German Society and Culture in American occupied Baden Württemberg, 1945-1949, Diss. Chapel Hill 2008. Cf. James Sheehan, *Where Have all the Soldiers Gone? The Transformation of Modern Europe*, Boston 2008.
- ⁴⁴ Erhard Crome, Deutsche Außenpolitik seit 1990, und Beate Neuss, The 'Normalization' of Humanitarian and Military Missions Abroad, papers delivered at the German Studies Association in Oakland, October 2010.
- ⁴⁵ Joschka Fischer, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik*, Köln 2007, und Max Otte, *A Rising Middle Power? German Foreign Policy in Transformation, 1989-1999*, New York 2000.

- ⁴⁶ Edwin Hartrich, *The Fourth and Richest Reich*, New York, 1980, und Jorge Semprun, *Blick auf Deutschland*, Frankfurt 2003.
- ⁴⁷ Beverly Crawford, The Normative Power of a Normal State: Power and Revolutionary Vision in Germany's Post-Wall Foreign Policy, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 287 ff. and Christiane Lemke, Germany's EU Policy: The Domestic Discourse, *German Studies Review* 33 (2010): 503-516.
- ⁴⁸ Hans-Herrmann Hertle, Die Berliner Mauer. Monument des Kalten Krieges, Bonn 2007, und Leo Schmidt (Hrsg.), *Die Berliner Mauer. Vom Sperrwall zum Denkmal*, Bonn 2009.
- ⁴⁹ Michael Richter, *Die friedliche Revolution. Aufbruch zur Demokratie in Sachsen 1989-1990*, Göttingen 2009, 2 Bde.
- ⁵⁰ Die These der verpassten Möglichkeiten, zunächst von Kritikern der Vereinigung erhoben, beeinflusst nach wie vor nicht wenige wissenschaftliche Arbeiten. Vgl. Eric Langenbacher, The Germans Must Have Done Something Right, in: *From the Bonn to the Berlin Republic*, 397 ff.
- ⁵¹ Andreas Rödder, *Deutschland, einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung*, München 2009.
- ⁵² Jennifer Yoder, The Integration of Eastern German Political Elites since 1989, *German Studies Review* 33 (2010): 549-564.
- ⁵³ Beatrice von Weizsäcker, *Die Unvollendete. Deutschland zwischen Einheit und Zweiheit*, Köln 2010, 255 ff.

Moshe Zimmermann Mauer ist nicht gleich Mauer

Die deutsche Vereinigung des Jahres 1990 wird allgemein wahrgenommen als erfolgreicher Abschluss des Kampfes gegen die Mauer, die über Jahrzehnte den östlichen und den westlichen Teil der nach dem Zweiten Weltkrieg vom Deutschen Reich verbliebenen Gebiete voneinander trennte. Insbesondere der Fall der Berliner Mauer ebnete den Weg für die Wiedervereinigung. In deutschen Augen, jedoch auch aus der von außen auf Deutschland gerichteten Sicht, handelte es sich dabei um eine Erfolgsgeschichte, wurde der Mauerbau von 1961 doch als politische Dummheit, wenn nicht als politisches Verbrechen gewertet. Selbst Menschen, die Deutschland für die Gräueltaten des Dritten Reichs zu bestrafen trachteten, befürworteten weder die Mauer noch den Gedanken, der hinter ihrer Errichtung stand. Ganz in diesem Sinne appellierte US-Präsident Ronald Reagan an Michail Gorbatschow, den Führer des Ostblocks, und bat ihn um Abriss der Mauer. Als sich 1989 die historische Gelegenheit dafür ergab, setzte das deutsche Volk auf beiden Seiten des Walls den Appell mit Hilfe von Gorbatschow in die Tat um.

Lassen Sie mich zur israelischen Geschichte übergehen: Als Israel 1967 den Sechstagekrieg gewann, stand die Berliner Mauer bereits seit sechs Jahren; Jerusalem war nicht die einzige durch eine Sperranlage geteilte Stadt. Doch die Jerusalemer Mauer wurde, im Gegensatz zu der in Berlin, unmittelbar nach Beendigung des Krieges abgetragen, eine Entscheidung, die als regionspezifisch, als rein pragmatischer Schritt ausgelegt werden könnte. Schließlich sollte der Jerusalemer Schutzwall nach dem Krieg 1948 die Bürger lediglich vor dem Beschuss der anderen Seite schützen und die freie Bewegung zweier einander feindlich gesinnter Bevölkerungsgruppen verhindern. Die betreffende Maßnahme ließe sich

jedoch auch anders interpretieren – als bewusster Schritt in eine Richtung, entgegengesetzt der Berliner von 1961: Abriss statt Bau einer Mauer mitten im Herzen der Stadt. Hinter dem pragmatischen Vorgehen verbarg sich seinerzeit noch kein ausgereifter Plan, jedoch eine „Einigungs“-Idee und der Rückgriff auf die Geschichte, wie es Deutschland später (1990) nachvollziehen sollte. Der Vergleich beider Ereignisse könnte von der Annahme ausgehen, dass es sich auch in Israel um ein einst geeintes Gebiet gehandelt habe, um *Eretz Israel*, das Land Israel (oder Palästina), das durch Verschwinden der Mauer wieder zusammenfinden würde. So gesehen, signalisierte der Fall der Jerusalemer Mauer das jüdische Siedlungswerk (in den besetzten Gebieten) noch vor dessen eigentlichem Beginn; die Teilung von *Eretz Israel* – so das Signal - existiere nicht mehr und könne vom Konzept eines „Ganz-Israel“ abgelöst werden.

Im Unterschied zur deutschen Situation jedoch bedeutete die Zusammenführung des einst geteilten und nunmehr wieder vereinten Gebiets im Lande Israel keine Vereinigung der in ihm lebenden Bevölkerung. Schließlich war der Teilungsbeschluss der Vereinten Nationen von 1947 dadurch motiviert gewesen, dass beide Bevölkerungsgruppen oder Nationen nicht zusammenleben könnten. In Deutschland dagegen handelte es sich um eine Bevölkerung, die sich historisch und vom Nationalgefühl her demselben Staatsgebilde zugeordnet fühlte. Weder der Versuch, eine eigenständige westdeutsche Identität zu schaffen, noch das bewusstere Bemühen um eine ostdeutsche Klassenidentität hatten zum Erfolg geführt. Im Nachhinein – 1990 – war zu Tage getreten, dass die kollektive deutsche Identität dominant blieb, so wie es im Vorwort zur bundesdeutschen Verfassung – dem Grundgesetz – fixiert war. Und dennoch: Als 1989 die Berliner Mauer fiel, blieb eine „Mauer in den Köpfen“ der Menschen zurück – der mentale Unterschied zwischen West- und Ostdeutschen. Diese Frage bedurfte (und bedarf) offensichtlich gesonderter Antworten, auch wenn seinerzeit keine ernsthaften Meinungsverschiedenheiten hinsichtlich der politischen Logik existierten, die hinter der deutschen territorialen und nationalen Einigung stand. Die (ideell-politischen) Differenzen zwischen dem israelischen und dem palästinensischen Volk in *Eretz Israel* dagegen blieben auch nach dem Sechstagekrieg erhalten, eine Realität, die den Konflikt zuspitzte und verschärfte.

Der Fall der Jerusalemer Mauer 1967 kündete zudem den Ausbruch von Streitigkeiten an, die der UN-Teilungsbeschluss von 1947 über *Eretz Israel* – Palästina – eigentlich hätte beenden sollen. Erneut wurde der Anspruch auf „alles“ erhoben. Die israelischen Eliten begannen mit dem Gedanken eines „Ganz-Israel“ unter israelischer Souveränität zu spielen, während die Palästinenser der vor 1948 und verstärkt seit Gründung der PLO 1964 mit größerem Nachdruck verfolgten Idee anhängen, das gesamte Palästina zu beanspruchen. Während der deutsche Mauerfall somit das *Ende eines Konflikts* bedeutete, setzte in Israel eine *Verschärfung des Konflikts durch den Mauerfall* ein. Selbst wenn nicht wenige zynische Stimmen behaupteten, die deutsche Einigung müsse als bloßer Anschluss (der DDR an die Bundesrepublik) bezeichnet werden, blieb der Unterschied zwischen der israelischen Okkupation und dem Beitritt Ostdeutschlands zur Bundesrepublik eklatant und eindeutig.

Zwölf Jahre nach dem Fall der Berliner und 35 Jahre nach Abriss der Jerusalemer Mauer begann Israel damit, einen neuen „Schutzwall“ zu errichten, dessen Bau bis heute nicht abgeschlossen ist. Diese Entscheidung schien die logische Konsequenz aus der Schlussfolgerung zu sein, die Beseitigung der Mauer 1967 habe zur Zuspitzung des Konflikts geführt und sei in die Terroranschläge der Zweiten Intifada eingemündet. Israel reagierte auf den Vergleich zwischen beiden Sperranlagen mit der zunächst als gerechtfertigt erscheinenden Frage: „Was hat das eine mit dem anderen zu tun?“ Schließlich sei die deutsche Mauer etwas ganz anderes gewesen als die Mauer, die nunmehr in *Eretz Israel* errichtet werde. Im Sinne dieser Argumentation ließe sich tatsächlich behaupten, die Berliner Mauer habe zwei Hälften eines Volkes mit gleicher Geisteshaltung von einander getrennt; der Abriss der Mauer habe sie wieder vereint. Die neue Jerusalemer Mauer dagegen trenne zwei Völker voneinander; ihr Abriss würde den Weg zu einem binationalen Staate bahnen, der den Bestrebungen beider Nationen, die in diesem Landstrich leben, jedoch entgegen liefe.

Der Einwand scheint somit zunächst gerechtfertigt. Die deutsche Mauer von 1961 bis 1989 hatte eine andere Funktion als die, deren Bau Israel 2002 begann. Aber Mauern sind nun einmal Mauern. Hier wie dort stehen sie für eine *Mentalität von Angst und Belagerung*. Der

Bau der Berliner Mauer wurde mit dem Schutz Ostdeutschlands vor dem westdeutschen „Faschismus“ gerechtfertigt, weshalb sie DDR-offiziell auch „antifaschistischer Schutzwall“ hieß. Gleichlautend wird der in Israel unter dem Namen „Trennzaun“ errichtete Wall als Schutzmaßnahme gegen palästinensischen Terror dargestellt. Während die ostdeutschen Schutzbehauptungen jedoch als an den Haaren heran gezogen interpretiert werden, gilt Israels gleiche Position als gerechtfertigt und logisch. Das Argument, Ostdeutschlands Problem hätte bei einem Regime gelegen, dessen Bürger in den Westen zu fliehen suchten, könnte z. B. durch das Gegenargument entkräftet werden, der palästinensische Terror sei weitgehend auf Israels Politik seit dem Sechstagekrieg zurückzuführen. In beiden Fällen – wie auch in anderen ähnlich gelagerten Situationen – wurde mittels einer Sperranlage versucht, grundlegende Fehler in der Politik des Staates, der die Mauer errichtet, zu korrigieren. Zugleich widerspiegelt der Mauerbau die Infragestellung der Legitimität eines Regimes (in Ostdeutschland des kommunistischen Regimes, in Israel nach 1967 des Besatzungsregimes) und ist zugleich ein Zeichen für die Unsicherheit einer Gesellschaft. Dass ein Staat sein Recht auf Selbstverteidigung wahrnimmt, ist international zweifelsfrei gerechtfertigt; in den diskutierten Fällen zielt dieses Argument vor allem jedoch auf einen innenpolitischen Propagandaeffekt ab. Den Bürgern gegenüber wird die offizielle Politik mit dem Argument gerechtfertigt, sie sei von außen aufgezwungen worden. Man habe keine andere Wahl. Das betreffende Bemühen um Rehabilitierung war im Ostdeutschland der Jahre 1961 bis 1989 durchaus vergleichbar dem in Israel seit 2002.

Als die Scharon-Regierung 2002 den Bau der Sperranlagen als Reaktion auf den palästinensischen Terror beschloss, der die israelische Bevölkerung innerhalb der Grünen Linie traf, enthielt der Verweis auf die Berliner Mauer im israelischen Diskurs dennoch keine Abschreckungsfunktion, da der Mauerbau durch die Verwendung des Begriffs „Schutzzaun“ verbrämt wurde. Damit sollte gleichfalls verhindert werden, dass die langen hohen Mauerabschnitte in der israelischen Öffentlichkeit thematisiert würden. Dennoch waren Assoziationen mit dem „Berliner Schutzwall“ nicht zu vermeiden. Selbst 12 Jahre nach ihrem Fall war die Erinnerung an die Berliner Mauer noch frisch. Sie wurde deswegen gepflegt, weil die Mauer unter Druck des Westens fiel. Da die israelische Mauer äußerlich dem in

Europa gefallenem Wall glich, weckte sie nicht nur bei Menschen in Ost- und Westdeutschland, sondern auch in anderen europäischen Staaten, die stolz auf die friedlichen Revolutionen vom Herbst 1989 waren, vergleichbare Assoziationen. Weder verallgemeinernd noch abwinkend lässt sich somit behaupten, die eine Mauer unterscheide sich grundsätzlich von anderen Mauern. Wenn sich zu den Bildern von der neuen (Jerusalemmer) Mauer dann noch Aufnahmen gesellen von Armeeeinheiten, Demonstrationen oder Waffeneinsatz seitens der Baumeister, lässt sich der Assoziationsfluss kaum noch aufhalten. Jeder weiß schließlich, dass die israelische Mauer nicht nur palästinensische Terroristen daran hindert, von der einen auf die andere Seite zu gelangen, sondern auch palästinensische Arbeitssuchende oder Kranke davon abhält, auf der israelischen Seite von *Eretz Israel* tätig oder medizinisch behandelt zu werden. Dem Checkpoint Charlie in der Mitte Berlins gleich erlangten die Grenzkontrollpunkte von Tarkumia und Eres ikonische Bedeutsamkeit.

Die für uns interessante und im konkreten Vergleich auch am meisten relevante Frage betrifft somit Israel und nicht Deutschland. Welche Form oder Formen der staatlichen Existenz dürfen wir in dem durch eine Mauer geteilten *Eretz Israel* erwarten? Seit Ariel Scharon haben israelische Regierungen den Teilungsbeschluss von 1947 deklarativ zur Grundlage und zum Denkansatz für jedes künftige Arrangement gemacht: Zwei Staaten für die beiden in *Eretz Israel* lebenden Völker. Basierend auf dieser Position könne eine territoriale Lösung auf Grundlage der Grenzen von 1949 („1967er Grenze“ genannt) bzw. eine Regelung, die gewisse Grenzmodifizierungen beinhaltet, gefunden werden. Klar scheint indessen: Die Mauer widerspiegelt die Unfähigkeit, beide nationale Bevölkerungsgruppen in einem gemeinsamen politischen Rahmen zu vereinen. Sie bedeutet keineswegs eine bloße Sicherheitsregelung jenseits politischer Erwägungen. Die Mauergegner im linken Spektrum Israels akzeptieren durchaus die gedankliche Ausgangsposition des Mauerbaus, nicht jedoch die Form ihrer Realisierung. Sie vertreten die Meinung, die Mauer werde nicht am richtigen Ort, nämlich entlang der künftigen Grenze zwischen Israel und Palästina, errichtet. Sie bezweifeln auch, dass die Mauer aus humanitären Gründen legitim ist. Gleichzeitig erhofft Israels Linke die Rückbesinnung auf das Prinzip der Teilung *Eretz Israels* entlang der Grenzen von 1967 (vor dem Junikrieg) - ohne oder trotz Mauer.

Die scheinbare „Komplizenschaft“ zwischen Regierungspolitik und dem Gros der israelischen Linken im Streit um die Mauer lässt Israels radikale Rechte aufschrecken: Sie hat den großisraelischen Gedanken nicht aufgegeben oder ist zumindest nicht bereit, auf die Siedlungen östlich der Mauer zu verzichten. Daher tritt sie gleich vehement gegen den „Sicherheitszaun“ auf wie die israelische Linke oder wie internationale Mauergegner. Die israelische Rechte schwankt zudem zwischen der Idee eines Gebietsaustauschs – dem der jetzige Mauerverlauf sicherlich nicht zuträglich wäre – und einem (arabischen) „Bevölkerungstransfer“, der eine Mauer überflüssig machen würde. Die deutsche Erfahrung mag dem rechten politischen Spektrum Israels ein Fünkchen Hoffnung vermitteln: Die territoriale Realität, die Westberlin von ostdeutschen Gebieten trennte, hatte den temporären Charakter der Grenze zwischen beiden deutschen Staaten unterstrichen. Ähnlich kann die Existenz von Siedlungen in Gebieten hinter der im Bau befindlichen Mauer zur Vorläufigkeit des Teilungsgedankens beitragen.

Und dennoch: Der verstohlene Blick auf die Teilungsgeschichte Deutschlands und auf den Fall der deutschen Mauer führt die israelische Debatte letztlich in eine Sackgasse. Statt eine Lösung anzubieten, spitzt sie das Problem zu. Ist ein Vergleich somit überhaupt zulässig und lässt sich aus dem deutschen Beispiel lernen? Liegt im Begriff der „Nation“ der Schlüssel für den politischen Durchbruch oder ein Wirkungsparameter für die Fortsetzung des festgefahrenen Konflikts, sei es um die Mauer, sei es um den Zusammenschluss von *Eretz Israel* bzw. Palästina?

Meiner Meinung nach gibt uns oben genannter Vergleich ein Instrument in die Hand, das der innerisraelischen Debatte aus der Sackgasse helfen könnte. Oder anders gesagt: Ausgerechnet das deutsche Beispiel schafft eine über Nation und Nationalgebiet hinaus reichende Perspektive. Die Vereinigung Deutschlands vollzog sich im Rahmen eines gewichtigen transnationalen, europaweiten Prozesses – des europäischen Zusammenschlusses. Immerhin befand sich die Bundesrepublik 1989, kurz nach dem *Single European Act* und kurz vor dem Maastricht-Vertrag, in einem Dilemma: Für welchen Einigungsprozess sollte sie sich entscheiden – für den deutschen oder den europäischen? Der Beitritt zur Europäischen Gemeinschaft hätte unter den vor 1989 herrschenden

Bedingungen den Verzicht auf das im Vorwort zum bundesdeutschen Grundgesetz formulierte vorrangige Ziel – deutsche Einheit – bedeuten können. Rückblickend sei zumindest angenommen, Westdeutschland hätte die europäische Gemeinschaft der deutschen Einigung, selbst ohne Fall der Mauer, vorgezogen. Die Entwicklung Westdeutschlands seit 1945 hatte in starkem Maße transnationales, europäisches Denken gefördert. In Ostdeutschland dagegen war der parallele gedankliche Rahmen ohnehin transnational ausgerichtet, vielleicht sogar antinational orientiert.

Deutschland jedoch hatte das Glück des Mauerfalls, wenn auch nicht infolge eines traditionellen Patriotismus. Somit entging es der Salomonischen Problemlösung. Die deutsche Einheit wurde verwirklicht, ohne dass der europäische Gedanke zu Schaden kam. Das Gegenteil trat ein. Seit 1991 strebt Europa, nunmehr nicht nur Westeuropa, mit großen Schritten einer wirtschaftlichen und politischen Einigung zu. Ohne Euphorie sei zudem festgestellt, dass der sich entwickelnde europäische Kontext auch dann zur Überbrückung nationaler Diskrepanzen zwischen beiden deutschen Staaten und Gesellschaften beigetragen hätte, wenn der Mauerfall nur zu einer Reform des ostdeutschen Regimes und nicht zum Anschluss Ostdeutschlands an Westdeutschland geführt hätte. Die europäische Perspektive half nachhaltig, die Situation im geteilten Deutschland zu regeln und einen weit gesteckten Rahmen für die Einheit abzustecken. Nicht vergessen sei, dass bereits der Beitritt Österreichs zur Europäischen Union (1995) – ein Land, das sich aus dem deutschen Verband (des ersten oder dritten Reichs) gelöst hatte – ein Schritt in o. g. Denkrichtung gewesen war. Ein Anschluss an Deutschland war – aus historischen wie politischen Gründen – nicht denkbar; die gemeinsame Mitgliedschaft in der Europäischen Union und die Nutzung derselben Währung waren im gegebenen Rahmen jedoch möglich. Damit sei betont, dass die neu geschaffene übergeordnete europäische Perspektive viele Probleme kleiner werden ließ, die über Generationen hinweg unlösbar zu sein schienen. Selbst politische Grenzen und Bewusstseinschranken schienen das größere europäische Ordnungsgebilde zu durchbrechen. Das transnationale Denken innerhalb Europas ermöglicht die Zusammenarbeit von Ländern verschiedener Regionen; es lässt die Bedeutung alter Grenzen geringer werden.

Die skizzierte Gedankenkette birgt in sich die Potenz, den gordischen Knoten auch im Nahen Osten zu zerschlagen. Es würde bereits ausreichen, das Gebiet von *Eretz Israel*/Palästina als Einheit zu sehen, als föderalen oder konföderativen Schirm, um das Gros der anstehenden Probleme zu lösen. Eine Ausweitung des möglichen konföderativen Rahmens auf den Libanon und Transjordanien würde einer derartigen Option zusätzlichen Nachdruck verleihen. Damit wäre auch die Basis für eine wirtschaftliche Einheit geschaffen, ähnlich der Europäischen Wirtschaftsunion seit den 1950er Jahren. Der Verlauf von Grenzen würde viel von ihrer politischen und demographischen Brisanz und der Nahostkonflikt viel von seinen Triebkräften verlieren. Eine Mauer wäre überflüssig. Die unterschiedliche Realität einer Zwei-Staatenlösung oder eines binationalen Staates wäre weniger gravierend. Gleiches würde für das Phänomen gelten, das der israelischen Gesellschaft als „demographische Bedrohung“ prophezeit wird. Selbst für Israels radikale Rechte könnte das oben genannte Modell ein Ausweg sein, da im Rahmen der skizzierten Lösung die palästinensischen Gebiete des zu schaffenden übergreifenden politischen Gebildes nicht „judenrein“ sein müssten. Wie im Falle Deutschlands würde sich der archimedische Punkt verschieben – Umdenken und eine andere Sichtweise vorausgesetzt.

Die beschworenen Wandlungen wären nur zu verwirklichen, wenn sie auf einer Bewusstseinsänderung basierten. Vor dem Hintergrund einer kontinuierlichen Verschärfung des israelisch-palästinensischen Konflikts muten derartige Ideen als illusorisch an. Das sei unbestritten. Dennoch können – wie im Falle Deutschlands – materielle Gegebenheiten, globales Herangehen und veränderte Präferenzen hinsichtlich nationaler Werte die Grundlage für Bewusstseinsveränderungen bilden. Schon die Debatte über einen Vergleich mit der deutschen Erfahrung könnte zu einem Paradigmenwechsel beitragen. Dann könnte es der hiesigen neuen Mauer ergehen wie jener Mauer quer durch Deutschland und Berlin. Sie würde sich in ein archäologisches Forschungsobjekt bzw. in ein Museumstück verwandeln.

Kurzbiografien der Autoren

Wolfgang Engler

Geboren 1952 in Dresden; Soziologe und Publizist. Seit 2005 Rektor der Hochschule für Schauspielkunst „Ernst Busch“ Berlin. Studium der Philosophie und Promotion an der Humboldt-Universität Berlin; wissenschaftlicher Mitarbeiter am Zentralinstitut für Philosophie der Akademie der Wissenschaften der DDR; seit 1981 Lehrtätigkeit an der Hochschule für Schauspielkunst „Ernst Busch“. Veröffentlichungen u. a.: Die Ostdeutschen, Kunde von einem verlorenen Land, Berlin 1999; Die Ostdeutschen als Avantgarde, Berlin 2002; Unerhörte Freiheit. Arbeit und Bildung in Zukunft, Berlin 2007; Geistige Armut – kulturelle Amnesie, München 2008; Lüge als Prinzip, Berlin 2009.

Konrad Jarausch

Geboren 1941 in Magdeburg; deutsch-amerikanischer Historiker. Studium an den Universitäten von Wisconsin und Princeton. Seit 1983 *Lurcy Professor for European Civilization* an der Universität von North Carolina, Chapel Hill. Gastprofessuren und Forschungsaufenthalte in Saarbrücken, Göttingen, Bielefeld, Leipzig und Potsdam; von 1998 bis 2006 Direktor des Zentrums für Zeithistorische Forschung in Potsdam (zusammen mit Ch. Kleßmann bzw. M. Sabrow). Veröffentlichungen u.a.: Zwischen Parteilichkeit und Professionalität. Bilanz der Geschichtswissenschaft der DDR, Berlin 1991 (Hrsg.); Die unverhoffte Einheit 1989 – 1990, Frankfurt am Main 1995; Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999 (Mitherausgeber); Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt, Frankfurt am Main 2002 (Mitherausgeber); Die Umkehr. Deutsche Wandlungen 1945 – 1995, München 2004.

Petra Pau

Geboren 1963 in Berlin; Vizepräsidentin des Deutschen Bundestags. Fachschulstudium der Pädagogik und Hochschulstudium in Diplom-Gesellschaftswissenschaften. Von 1992 bis 2001 Landesvorsitzende

der Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS) in Berlin; Wahl in den 14., 15., 16. und 17. Deutschen Bundestag (mit Berliner Direktmandat); von 2000 bis 2002 Stellvertretende Vorsitzende der PDS bzw. der PDS-Parlamentsfraktion; seit 2006 Vizepräsidentin des Deutschen Bundestags. Veröffentlichung: Für eine tolerante Gesellschaft - Gegen Rechtsextremismus und Rassismus. Internationale Berliner Konferenz, Berlin, 2001 (Mitverfasserin).

Moshe Zimmermann

Geboren 1943 in Jerusalem; Schulbesuch, Studium und Promotion (1976) in Jerusalem. 1982 Professur für Neuere und Neueste Geschichte an der Hebräischen Universität Jerusalem (HUJI); seit 1986 Direktor des Richard-Koebner-Minerva-Zentrums für deutsche Geschichte an der HUJI. Gastprofessuren in Heidelberg, Mainz, Princeton, Halle, Göttingen und München. Lehr- und Forschungsschwerpunkte: Nationalismus, Antisemitismus, deutsch-jüdische Geschichte und deutsch-israelische Beziehungen. Veröffentlichungen u. a.: Geschichte der deutschen Juden 1914 – 1945, München 1997; Deutsch-jüdische Vergangenheit: Der Judenhass als Herausforderung, Paderborn 2005; Deutsche gegen Deutsche. Das Schicksal der Juden 1938 – 1945, Berlin 2008; Die Angst vor dem Frieden. Das israelische Dilemma, Berlin 2010; Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik, München 2010 (Mitverfasser).